

EESTI KAITSEAMETKONDADE OHUHINNANG VÄLISRÜNNAKU VÕIMALIKKUSE KOHTA ENNE JA PÄRAST 1. DETSEMBRI RIIGIPÖÖRDEKATSET AASTAL 1924

August Mänd

THREAT ASSESSMENT OF ESTONIAN DEFENCE AUTHORITIES ON THE LIKELIHOOD OF A FOREIGN ATTACK BEFORE AND AFTER THE COUP ATTEMPT OF 1. DECEMBER 1924. Abstract. At the time of publishing this article¹, a hundred years have passed since the coup attempt, which was a severe shock to the newly independent Republic of Estonia. The uprising, which took place in the early hours of December, occurred during a period when efforts were underway to restore the activities of the Estonian Defence League. A trial had just concluded for 149 communists, and intense mutual espionage was taking place between Estonia and the Soviet Union. The coup plotters had received support from the Soviet Union. Although, in the 1920s, the Red Army was seen in Estonia as the most likely military threat, the likelihood of the materialisation of this threat has not been studied in depth. This article attempts to shed light on how likely Estonian defence authorities considered a Red Army attack, both before and immediately after the coup attempt, based on archival sources.

Võtmesõnad: sõjaväeluure, ohuhinnang, Punaarmee, mäss

Keywords: military intelligence, threat assessment, Red Army, insurrection

1. Sissejuhatus

Sisekonflikti ärgitamine ja seejärel „rõhutud töölistele“ appi minek oli Venemaa välispoliitika osa juba 1920. aastatel ning on seda Ukraina näitel tänase päevani². Taolise Venemaale iseloomuliku mittekonventsionaalse sõjapidamise

¹ Artikkel põhineb 2023. aastal Tallinna Ülikoolis kaitsstud üliõpilastööl: **Mänd, A.** 2023. Eesti Sõjaväe ohuhinnangud Nõukogude Liidu kohta 1920. aastatel. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.

² Vt **Rácz, A.** 2015. Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist. FIIA Report 43. The Finnish Institute of International Affairs (FIIA). <https://www.fii.fi/wp-content/uploads/2017/01/fiiareport43.pdf> (10.05.2023).

isaks võib lugeda Aleksander Ivanovitš Verhovskit, kelle koostatud doktriin avaldati juba 1924. aastal. Verhovski välja töötatud doktriini järgi tuli esmalt purustada vaenlase moraal ja luua tema riigis nõukogudemeelne liikumine, seejärel korraldada laiaulatuslik ülestõus, mida toetaks omakorda Punaarmee. Alles viimase etapina järgneks konventsionaalne rünnak vaenlase vastu, kelle sõjaline võime oli selleks ajaks eeldatavasti juba põhjalikult häiritud.³ Välispoliitiliselt oli Nõukogude Venemaa võtmas aga järjest tagasihoidlikumat positsiooni, otsides tunnustust suurriikidelt ning seades sõjalise laienemise plaanid tahapoole, et Punaarmee saaks taastuda kodusõjast ja sellega kaasnenud konfliktidest⁴. Kooseksisteerimise soov ei takistanud samas Verhovski ideede katsetamist. Näiteks okupeeriti 1921. aastal iseseisev Georgia, mis oli hoiatuseks ka Eestile⁵. Võib arvata, et sarnaselt Georgia okupeerimisega oleks 1924. aasta Eesti riigipöördekatse ajal tulnud piir ületada väikestel Nõukogude Liidus välja õpetatud ja relvastatud Eesti kommunistide salkadel, kuid mitte suurematel Punaarmee regulaarvägede üksustel⁶. Eestis ei jõutud aga mässu pea täiemahulise läbikukkumise tõttu isegi üldlase rahvaülestõusuni⁷.

Kui tõenäoliseks pidas aga 1924. aasta riigipöördekatsele eelneval ja vahetult järgneval perioodil Eesti sõjavägi⁸ Nõukogude Liidu rünnakut mingil kindlal ajavahemikul või hetkel? Sellele küsimusele vastuse leidmiseks on siinses artiklis püütud välja selgitada, kuidas kajastuvad erinevates arhiivimaterjalides Eesti sõjaväe hinnangud Punaarmee ning Eesti Kommunistliku Partei (EKP) sihtide ja võimete kohta. Ühtse ülevaate saamiseks on alusmaterjaliks võetud Kindralstaabi 2. osakonna ülevaated Nõukogude Liidu sõjalisest olukorrast. Neid koostati regulaarselt ning saadeti väeüksustesse

³ **Sibul, E. A.** 2015. Hübriidsõda Nõukogude Vene ajal ... ja kaitse selle vastu. – Sõdur, nr 2, lk 58–59 (lk 58–61). [Sibul 2015]

⁴ **von Hagen, M.** 1991. Civil-Military Relations and the Evolution of the Soviet Socialist State. – Slavic Review, Vol. 50, Issue 2, pp. 273–274 (pp. 268–276). [von Hagen 1991]

⁵ Moskva saatkonna ja Komisjoni dešifreeritud salajane kirjavahetus ja telegrammide ära- kirjad sündmuste kohta Moskvast. 22.01.1921–11.11.1921. – Rahvusarhiiv (RA), ERA.957.1.95, lk 11, 15. Sibul, lk 60.

⁶ **Valge, J.** 2014. Punased I. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut, Rahvusarhiiv, lk 247–248. [Valge 2014]

⁷ **Hiio, T.** 2008. 1924. aasta 1. detsembri mässukatse Eestis koos eel- ja järellooga. – Pruuli, T. (koostaja). Mäss: detsembrimäss/aprillimäss. Tallinn: Eetriüksus, lk 62–68. [Hiio 2008]

⁸ Sõjaministri päevakäsuga 27. märtsil 1920 võeti ametlikult kasutusele terminid *sõjavägi* ja *sõjaväelane*. Nimetus Eesti sõjavägi kehtis ametlikult kuni 1929. aastani, mistõttu on edaspidi siinses töös kasutatud Eesti sõjaväe kohta lühikuju *sõjavägi*. Vt **Sõjaministri päevakäsud**. 02.01.1920–30.06.1920. – RA, ERA.2315.1.138a, lk 53.

ohvitseridele tutvumiseks. Kahjuks ei ole 2. osakonna enda arhiivist palju säilinud, kuid teistes sõjaväe asutuste arhiivides leidub ülevaateid piisavalt, et selgitada välja nii hinnangud Punaarmee võime kui ka sõjaliste ja poliitiliste sihtide kohta. Lisaks regulaarsetele ülevaadetele tuginetakse artiklis eri ametkondade omavahelisele kirjavahetusele ja ettekannetele, seda eeskätt diviisi luuret puudutavates kirjades ja üksustele jagatud käskudes. Kõrvutades neid ülevaateid sekundaarsete allikatega, luuakse artiklis ülevaade sellest, mida Eesti kaitseametkonnad pidasid tollal võimalikuks. Samas ei saa luureandmetele tuginedes teha kindlaid järeldusi Nõukogude Venemaa tegelike plaanide või tegevuste kohta, kuna kogutud andmed ei vasta alati tõele ning luureasutused ei pruugi saada infot õigel ajal.

2. Sõjaväe olukord esimestel iseseisvusaastatel

Eesti Vabadussõjale järgnenud kümnend oli riigi julgeoleku seisukohalt keeruline ja tööd nõudev. Vabadussõja ajal üles ehitatud rahvavägi tuli demobiliseerida, loodud luureteenistused reformida ning suunata riigi senine fookus sõjaväelt olmeküsimuste ja majandusmurede lahendamisele. Sõja-aastad 1914–1920 olid majanduse niivõrd laostanud, et sõduritele ei suudetud alati võimaldada isegi elementaarset riidevarustust.⁹ Osalt poliitilise võitluse tõttu, kuid ka majanduslikel kaalutlustel toimus ühiskonna demilitariseerimine, Kaitseliit saadeti laiali ja Riigikogus käis elav diskussioon sõjaväe tuleviku üle¹⁰. Vabadussõja-aegne sõjaväeluure reorganiseeriti ning sõjaväeluurega hakkas tegelema Kindralstaabi 2. osakond¹¹.

Välisriikidest avaliku informatsiooni kogumist hakkas korraldama Välisministeeriumi alla kuuluv informatsiooniosakond ja Siseministeeriumile alluv Kaitsepolitsei tegeles sisevaenlastega. Nõukogude Venemaa kohta asusid poliitilist ja sõjalist teavet koguma Kindralstaabi 2. osakond ning Välisministeeriumi infopunktid. Venemaa majanduse kohutav seis andis selleks

⁹ Kirjavahetus sõjaväe asutustega asetleidnud väärnämete, kultuursselgitustöö ja väe-jooksikute asjus. 04.01.1924–03.01.1925. – RA, ERA.515.1.676, lk 41, 43. [Kirjavahetus sõjaväe asutustega asetleidnud väärnämete ... asjus]

¹⁰ Vt Pajur, A. 1999. Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934: monograafia. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv. [Pajur 1999]

¹¹ Noormets, T. (koost.) 1999. Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik. Tallinn: Umara, lk 35. [Noormets 1999]

soodsa pinnase, kuna nn kuiv seadus ja üldine kehv majanduslik olukord tähendas, et lihtne oli leida võimalikke informante.¹²

Kuid ka Eestis valitsenud üldine kehv majandusseis tähendas kokkuhoidu sõjaväes. Nii seisis laevastik tegevusetult Tallinna sadamas ning esimene rahu-aegne laevastikuõppus korraldati alles 1922. aastal. Samamoodi oli paljude merekindlustuste tehniline ja materiaalne olukord kehv, puudus oli isegi kaugusmõõtjatest.¹³ Siiski ei kiirustanud Kindralstaap kohe pärast Vabadussõda sõjaväe isikkoosseisu vähendamata. Põhjuseid oli mitu, nii bürokraatlikke kui ka julgeolekukaalutlustest tulenevaid. Ida-Euroopas endiselt kestvate sõdade tõttu nähti, et taas võib puhkeda sõda Nõukogude Venemaaga. Samuti ei olnud veel vahetult pärast Tartu rahu sõlmimist kindel Vene valgete kaotus kodusõjas ning valges Venemaal nähti võimalikku ohtu.¹⁴

Kahekümnendate aastate algul peetud vaidlused Eesti sõjaväe olemuse üle otsustasid suures plaanis ära ka tulevase kaitsekodumõtte olemuse.¹⁵ Totaalkaitsele põhinev sõjavägi toetus rahuajal kaadriväelaste välja õpetatud reservväelastele, kes moodustasid Eesti kaitsevõime suurima tugevuse ja nõrkuse. Paariaastane väljaõpe ajateenistuses tagas selle, et rahuajal suutis riik koolitada välja suurema hulga sõjaväelasi, kui tema eelarve oleks lubanud kutselise armee puhul. Pärast kaheaastast ajateenistust suunati reservväelased kolmeks aastaks käsundusväkke.¹⁶

Et täita kõik sõjaajaks ette nähtud üksused, tuli välja kuulutada mobilisatsioon, mille kava oli koostatud üksuste territoriaalse komplekteerimise põhimõttel. Mobilisatsiooni läbiviimisel oli eluliselt tähtis raudteeliikluse katkematu toimimine, seda eriti enne 1922. aastat, kui Vabadussõja jooksul oma

¹² Juurvee, I. 2018. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis. Tallinn: Post Factum, lk 47. [Juurvee 2018]

¹³ Pajur 1999, lk 89, 90.

¹⁴ *Ibid.*, lk 78. Vt ka Brüggemann, K. 2023. Eesti Vabariigi loomine ning „ühtse ja jagamatu Venemaa“ lõpp: Vene kodusõja Petrogradi rinne 1918–1920. Tallinn: Argo, lk 358.

¹⁵ Selgesõnalist ja ühtset doktriini Eesti Vabariigil enne Nõukogude okupatsiooni siiski ei olnud. Mitmetest dokumentidest ja võetud seisukohtadest moodustus praktikas totaalkaitsega sarnanev süsteem, mis hõlmas reservväelasi, vabatahtlikke kaitseliitlasi ning autoritaarsest ajastust alates ka ettevõtteid, kuid ühiskonda ei kaasatud tervikuna ühtsesse sõjalisse planeerimisse. Vt Tarvel, E.; Tannberg, T. (toim) 2004. Sõja ja rahu vahel I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn: S-Keskus, lk 154–156. [Tarvel, Tannberg 2004]. Tannberg, T. (koost.) 2021. Eesti sõjaajalugu: valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 144–146. [Tannberg 2021]

¹⁶ Ajateenistuse pikkuseks määrati 1921. aastal kuni kaks aastat, kuid 1928. aasta reformiga vähendati jala-, ratsa- ja suurtükiväes teenistus 12 kuu ning teistes relvaliikides 18 kuu pikkuseks. Vt Tarvel, Tannberg 2004, lk 171; Tannberg 2021, lk 158–159.

formeerimisalalt kaugele ümber paigutatud väeosade tõttu tuli reservväelastel liikuda ühest riigi otsast teise. Nii asus näiteks esialgu Pärnus formeeritud 9. polk hoopiski Narvas.¹⁷ Suurel arvul mobiliseeritute liigutamine nõudis seega läbimõeldud mobilisatsioonikava ja toimivat transpordiühendust kõigi Eesti piirkondade vahel.

Inimeste ja varustuse transpordi ning formeerimise mahukuse tõttu oli oluline, et võimalikust rünnakust oleks kindel teadmine aegsasti enne esimeste laskude kõlamist. 2. osakonna 1923. aastast pärit analüüsis on andmed vaenlase ratsaväe suutlikkuse kohta liikuda päevaga 50 km ja lennukite liikumise kohta Peterburist Tallinna kahe kuni kolme tunni jooksul. Samas analüüsis toodi halvima võimalusena välja olukord, kus juba esimese päevaga võis vaenlane murda läbi piirikindlustusvööndite ala ja hõivata esimesed suuremad transpordi sõlmpunktid. Samuti võis vaenlase õhuvägi segada mobilisatsiooni ning üksuste liikumist rindele, sooritades selleks õhulööke koondumispunktile ja raudteedele.¹⁸

Analüüsides tõi sõjaväeluure välja, et Nõukogude Vene lennuvägi ründab võimalusel kohe pärast sõja kuulutamist transpordisõlmi ning juba kaks kuni kuus tundi peale sõja algust pommitab Tallinnas asuvaid juhtimispunkte ja valitsusasutusi. Kuigi Nõukogude õhuväge nähti 1920. aastate algul küllaltki algelise ja mahajäänuna, tajus Kindralstaap siiski ohtu, et kiiresti arenev õhutehnika võimaldab lähitulevikus anda eelkirjeldatud lööke ning korraldada isegi õhudessante.¹⁹

Adekvaatne vastase analüüs oleks sellises olukorras lubanud kuulutada mobilisatsiooni välja õigel ajal. See eeldas aga korralikku luureinfot vaenlase tegevuse kohta. Valeandmetele tuginedes välja kuulutatud mobilisatsioon oleks võtnud majandusest ära suurel arvul töölisi ning võinuks tekitada reservväelastes usaldamatust järgnevate mobilisatsioonide väljakuulutamise vastu. Samuti ei saanud suuremahulist mobilisatsiooni teha märkamatuult. Rünnakut plaaniv vastane oleks võinud mobilisatsioonist teada saades kohe rünnata, kasutades ära esimesi päevi, kui Eesti kaitsevõime on veel nõrk.

¹⁷ Tannberg 2021, lk 160–162.

¹⁸ Tutvumiseks saadud ülevaated Nõukogude Venemaa jt. välisriikide sõjajõudude, sõjatehnika, sõjaväe organisatsiooni ja strateegiliste küsimuste kohta. Nõukogude Venemaa salaluureorganisatsiooni kirja ärakiri Eesti Vabariigis tegutsenud salaluure organitele nende ülesannetest. 03.02.1923–29.12.1923. – RA, ERA.504.1.120, lk 1, 4. [Tutvumiseks saadud ülevaated ...]

¹⁹ Salajased teated: luure Nõukogude Venemaa sõjalise seisukorra üle. 06.02.1923–15.06.1923. – RA, ERA.648.1.116, lk 15. [Salajased teated ...]

Lisaks arvestas valitsus võimalusega, et Nõukogude Venemaa võib näha mobilisatsioonis Eesti kavatsust tungida talle kallale, mistõttu oleks ta võinud teha ennetava rünnaku ohu likvideerimiseks²⁰. Kindralstaabi arvestuste kohaselt peeti seda väga tõenäoliseks. Võimaliku mobilisatsiooni väljakuulutamisel nähti seda võimalust peamise põhjusena, miks Vabariigi Valitsus võib jätta selle välja kuulutamata. Kõik need variandid oleksid tõenäoliselt olnud olulisel hetkel valitsuses kaalumisel ja muutnud otsuse langetamise keeruliseks. Seetõttu nägi Kindralstaap, et ohu korral on võimalik ainult käsundusväelaste väkke kutsumine, kuna valitsus tõenäoliselt viivitab üldmobilisatsiooni väljakuulutamise nii kaua, et see nõrgendab esimestel sõjapäevadel tunduvalt kaitsevõimet.²¹

Sõjaline luureinfo vaenlase tegevuse kohta piiril oli seega äärmiselt oluline. Kuna Punaarmee vajas samuti edukaks sõjategevuseks oma üksuste lahinguvõimalis seadmist ja võitlejatega komplekteerimist, andis see lisasõnumi, mille puhul oleks Eesti sõjaväel olnud võimalik astuda ettemääratud samme kaitse organiseerimiseks.

3. Sõjaväeluure ülesehitus ja ülesanded

Kindralstaabi 2. osakond moodustati pärast Vabadussõja lõppu, kui likvideeriti Kindralstaabi teadete kogumise ja maakuulamise osakond. Sõjaväeluure jäi Kindralstaabi 2. osakonna ülesandeks, poliitiline luure Välisministeeriumi hoolde ja sisejulgeolek Kaitsepolitsei kätte. 2. osakonna vastutusalasse jäi ka sõjaväesise vastuluure ja järelevalve sõjaväelaste meelsuse üle.²²

Esimestel aastatel tegi väikesearvuline, umbes kümne keskasutuse töötajaga 2. osakond läbi mitu organisatsioonilist muudatust. Vabadussõja-aegsest maakuulamise osakonnast sai 2. osakonna alla kuuluv A-jaoskond ja teadete kogumise osakonnast B-jaoskond. Neile lisandus D-jaoskond.²³ Uuesti reformiti sõjaväeluuret juba järgmisel, 1921. aastal, ja D-jaoskond nimetati ümber C-jaoskonnaks. Varasemast A-jaoskonnast moodustati 1921. aastal

²⁰ Tarvel, Tannberg 2004, lk 158.

²¹ *Ibid.*

²² Juurvee 2018, lk 40, 44.

²³ Ettekanded ja kirjavahetus välisesindustega, kaitsepolitsei ülemaga Kindralstaabi ja Sõjavägede Staabi ülematega tsensuuri poolt kinnipeetud operatiivteadete kohta sise- ja välispoliitilistel teemadel. 06.01.1920–31.12.1920. – RA, ERA.496.2.33, lk 145–146. Vt ka Juurvee 2018, lk 44.

2. osakond ja B-jaoskonnast Kindralstaabi 3. osakond. 1924. aastal ühendati 3. osakond uuesti 2. osakonnaga.²⁴

Venemaa prioriteetsust Eesti kaitseplaanides näitab juba asjaolu, et 2. osakonna C-jaoskond oli loodud puhtalt Nõukogude Venemaa kohta sõjalise informatsiooni kogumiseks – seega oli see ainus Kindralstaabi jaoskond, mille ülesanne oli kindla riigi vastu suunatud luuretegevus. C-jaoskonna ülesanded jagunesid peamiselt kaheks: esiteks tuvastada õigel ajal sõjalisi ettevalmistusi kallaletungiks Eestile ja teiseks õppida tundma Punaarmee sõjalist arengut nii doktriini vallas kui ka tehniliselt.²⁵

Samal ajal tegeles A-jaoskond välissuhete ja sõjaväeatašeesid puudutavate küsimustega ning B-jaoskond sõjaväesisese vastuluure ja riigisaladuse kaitsega. Siinjuures tuleb aga teadvustada, et 1920. aasta suvel diviisides moodustatud Kindralstaabi 2. osakonna B-jaoskonna punktide teabeohvitseride ülesannete hulka kuulus ka luure kuni 100 km kaugusel vastase tagalas.²⁶

Luureandmete saamiseks kasutasid diviiside luurepunktid peamiselt agentuurluure²⁷. Nii on näiteks 1923. aasta 1. diviisi staabi salaluureorganisatsiooni varustuslehel märgitud, et diviisile alluvad seitse agenti, kolm kaastöolist ja mõningad vähem tähtsad kaastöölised²⁸. Enamik neist agentidest elas pidevalt Venemaal ja ainult mõni viibis pikemat aega Eestis²⁹. Agentide kogutud info olulisust illustreerib asjaolu, et üks neist alaliselt Venemaal viibivatest isikutest töötas Punaarmee 7. diviisi staabis. Seal suutis ta teha dokumentidest pilte ajal, kui fototehnika oli äärmiselt suur ja kohmakas.³⁰ Seega oli 1. diviisil küllaltki arvestatav agentide võrgustik, mis lubas vajaduse korral hankida informatsiooni mitmelt agendilt, et olla kindel selle töölevastavuses.

²⁴ Noormets 1999, lk 36–37; Juurvee 2018, lk 44.

²⁵ Juurvee 2018, lk 44.

²⁶ Agentuurteateid sõjaväe asutustelt Viru väerühma vastas asuvate punaväe jõudude tegevuse, koosseisu ja paigutuse kohta. 05.01.1920–22.12.1920. – RA, ERA.515.1.652, lk 72. [Agentuurteateid sõjaväe asutustelt ...] Vt ka Noormets 1999, lk 40.

²⁷ Agentuurluure ehk inimluure on inimeste kasutamine luuretegevuses, mille käigus kogutakse informatsiooni peamiselt inimestelt. Ajastuomase keelendina on *agentuurluure* leidnud kasutust erialatekstides. Riigikaitseterminina on tänapäeval selles tähenduses kasutusel *inimluure* (vt *Militerm*: <https://sonaveeb.ee/ds/mil>).

²⁸ Kaastöölise all peeti tõenäoliselt silmas agente, kelle ülesanne oli pidada järelevalvet Eesti sõjaväelaste meeleolude ja poliitilise meelestatuse kohta. Vt Noormets 1999, lk 36.

²⁹ 1. Diviisi staabi salaluure organisatsiooni, salajase kirjavahetuse plaanide ja dokumentide üleandmise ja vastuvõtmise aktid. 16.05.1923–26.10.1930. – RA, ERA.515.1.667, lk 1. [1. Diviisi staabi salaluure organisatsiooni aktid]

³⁰ Spioneerimine Nõukogude Venemaa kasuks 1920-ndail aastail. – RA, ERA.2124.3.1930, lk 35, 36.

Vastase staabis tegutseva isiku kaudu võidi saada teatud juhtudel ka väga täpset ja tõepäraselt informatsiooni otse allikast.

Agentidele antud varustus oli seejuures küllaltki ajakohane. Nii oli 1. diviisi agentidel kasutada binokleid, sammumõõtjaid, fotoaparaate ja erinevaid joonistusvahendeid.³¹ Need kõik vastasid nende vajadustele, kuna diviisi luure oli peamiselt huvitatud vastase vägede paiknemisest ja suurusest. Sealjuures on korralikud joonised kindlustustest ja piiriületuskohtadest olulised, et kavandada nii sõjalisi plaane kui ka agentide piiriületust.

Luurajate saatmist üle piiri kergendas ka piiriäärsete alade elanikkonna segunemine, mistõttu leidis mõlemal pool piiri nii eestlasi kui ka venelasi, kelle sugulased alaliselt teise riigi territooriumil elasid. Hiljem, 1930. aastatel, on kindral Laidoner väljendanud kahetsust Leningradi oblastis asunud eestlaste ümberasustamise üle, kuna tänu neile saadi vajalikku luureinformatsiooni.³² Siiski ei tegelenud paljud agendid pidevalt luurega, vaid nad saadeti iga kord ühekordsele ülesandele. Vähesed kindlad agendid panid end ohtu, minnes korduvalt üle piiri andmeid koguma. Ehkki kümnendi algul valitsesid Venemaal segased ajad, töötas ka Nõukogude vastuluure aktiivselt, püüdes tabatud Eesti agente enesele värvata.³³

Lisaks agentuurluure kaudu kogutud informatsioonile saadi teateid piiri taga toimuvast, küsitledes piiri ületavaid isikuid, sealhulgas optante³⁴. Sarnaselt piiriületajatega kasutati luures kogemata piiri ületanud Peipsi kalureid, keda enne Venemaale tagasi saatmist põhjalikult küsitleti. Ära kasutati ka Punaarmeeest tulnud ülejooksikuid, kuid nende puhul oldi ülesannete jagamisel ettevaatlikud. Enamik Eestisse tulnud jooksikuid olid Venemaa topelt-agendid, kellele ülesannete jagamisel tuli olla ettevaatlik, et mitte paljastada Eesti luure töömeetodeid.³⁵

Kindralstaabi 2. osakonnas toimetati diviiside teabeohvitseride kogutud materjali, kõrvutades seda ajakirjandusest ja teistelt agentidelt saadud teabega. Kokkuvõtted avalikustati kord kuus, vahel ka tihedamini.³⁶ 1920. aastatel sai küllaltki head ja kvaliteetset luureinfot Vene vägede paigutuse, suuruse

³¹ 1. Diviisi staabi salaluure organisatsiooni aktid, lk 1–3.

³² Pullat, R. 2001. Versailles'st Westerplatteni: Eesti ja Poola suhted kahe maailmasõja vahel. Tallinn: Estopol, lk 157.

³³ Noormets 1999, lk 47.

³⁴ Enne Tartu rahulepingut Venemaal elanud ja seejärel Eesti kodakondsuse valinud eestlased, kes rändasid tagasi Eestisse.

³⁵ Noormets 1999, lk 54.

³⁶ *Ibid.*, lk 54–55.

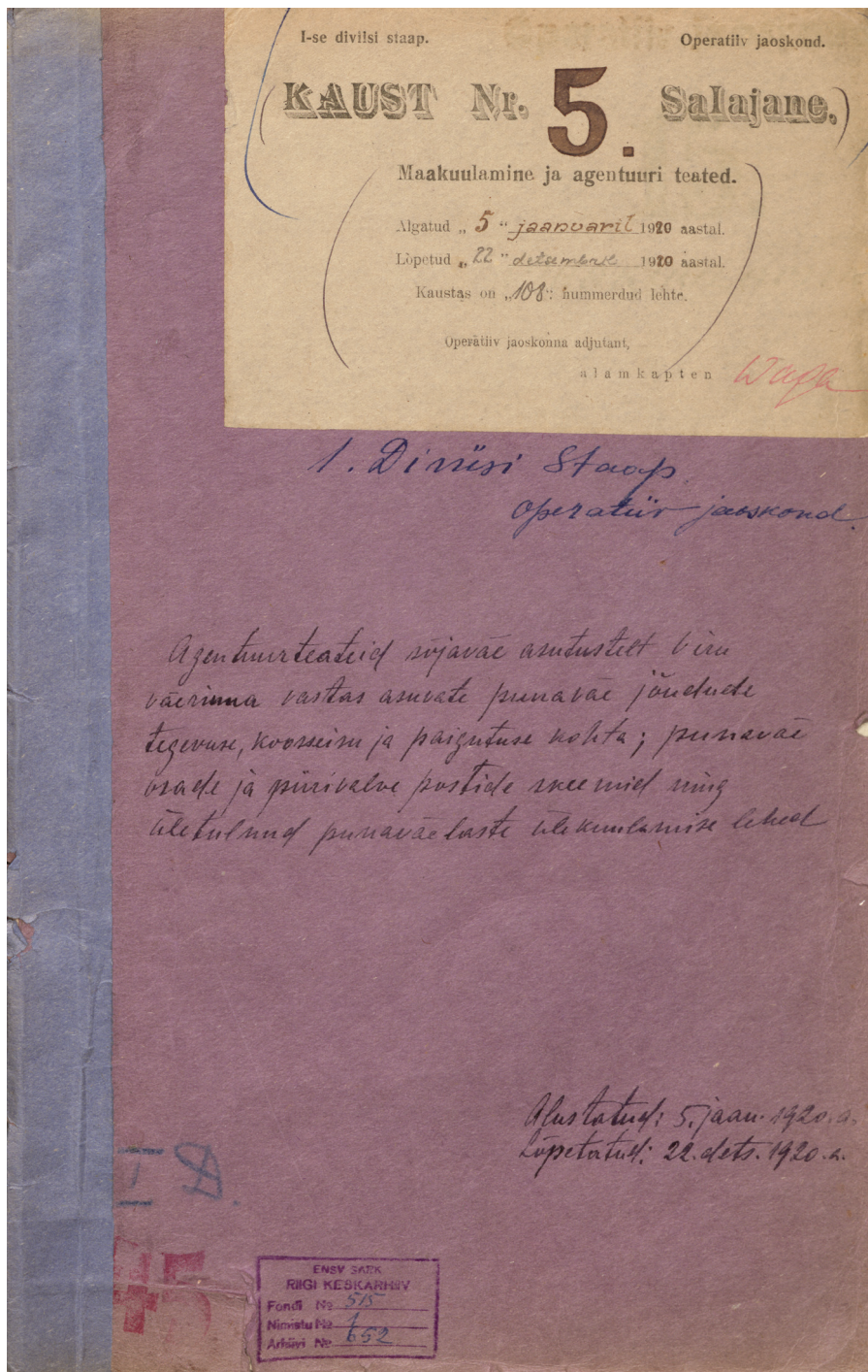

Foto 1. Eesti 1. diviisi 1920. aastast pärineva salajase luurekausta esikaas. Rahvusarhiiv

ja ülemate kohta kohalikest ajalehtedest, kus trükiti puuduliku tsensuuri ja ajakirjanike teadmatuse tõttu kergekäeliselt Eesti poolele huvi pakkuvat infot³⁷. Näiteks kajastati artiklites väeosade asukohti ja Punaarmee juhtkonnas peetud vaidlusi tulevase sõjaväe korralduse kohta. Kahekümnendate lõpul siiski karmistati kontrolli ajakirjanduse üle ja lõpetati tundliku info avaldamine.³⁸ Probleeme saladuste hoidmisega oli muidugi ka Eestis. Nii saadeti 1923. aastal soomusrongide brigaadist lahtise tekstiga, aga salajase sisuga kiri telegraafi kaudu. Sama aasta augustis andis Narva garnisonis teeninud leitnant R. Javorsky intervjuu ajakirjale Põhja Kodu, kus ta avalikustas 1. diviisi väeosade seesmist distsipliini ja nimetas piirkonnas asuvaid kindlaid üksusi.³⁹

Mitmetest allikast kogutud info põhjal koostas 2. osakond regulaarseid ja põhjalikke ülevaateid. Kord kuus, erilistel puhkudel ka tihedamini, saadeti väeosadele ning Sõja- ja Välisministeeriumile ülevaateid Nõukogude Liidu poliitilisest, majanduslikust ja sõjalisest seisukorrast.⁴⁰

4. Ohuhinnang aastatel 1920–1923

Pärast Vabadussõja lõppu oli julgeolekuolukord endiselt pinev. Näiteks oli 1. diviisi teadete kogumise punktil informatsiooni Narva piirkonnas oleva viie polgu kohta. Kevadel 1920 tegelesid piiril seisvad Punaarmee üksused teatud külade ja piirilõikude kindlustamisega, kaevates kraave ning rajades agentide sõnul korralikke okastraataedu ja suurtükipositsioone. Samuti kasutati kohalike elanike tööjõudu teede parandamiseks. Erilist ohtu neis tegevustes siiski ei nähtud, kuna vähemalt üks üksus, 1. Petrogradi territoriaalpolk, oli formeeritud alles kaks kuud varem. Piiril seisvates üksustes ei tehtud tollal eriliselt silmapaistvat Eesti Vabariigi vastast kihutustööd ja suur probleem oli loksav desertöörlus.⁴¹ Need seigad annavad alust oletada, et Punaarmee pioneeritöö oli tollal suunatud pigem kaitse ülesehitamisele ega kujutanud esialgu otsest ohtu.

³⁷ Noormets 1999, lk 53–54.

³⁸ *Ibid.*, lk 53.

³⁹ Korralgedus sõjaväelaste hulgas maad võtmas 1923. – Põhja Kodu, nr 96, 28. august, lk 1. Agentuurteateid ja kokkuvõtteid Riigikogu valimiste tulemustest 1. Diviisis. 03.01.1923–31.12.1923. – RA, ERA.515.1.666, lk 26. Juhtnõore ja ringkirjalisi korraldusi sõjaväe asutustelt. 23.01.1921–16.12.1921. – RA, ERA.515.1.864, lk 19.

⁴⁰ Noormets 1999, lk 54.

⁴¹ Agentuurteateid sõjaväe asutustelt ..., lk 56–58.

Punaarmee üksustes tehtud Eesti-vastane kihutustöö ei olnud ainus propagandavõte, mida vastaspool kasutas ja 2. osakond jälgis. Nii pandi katkendlikult rõhku ka Eesti sõduritele tehtavale propagandale. Eesti-vastase kihutustöö katkendlikku olemust ilmestab asjaolu, et kui veel augustis 1920 jagasid punased piirivalvurid Eesti piirivalvuritele kommunistlikke ajalehti, siis oktoobris see vaibus ja jätkus novembris, kui piiri valvavatesse polkudesse oli Poolast komandeeritud kommuniste juurde.⁴² Erilist mõju sellel ei olnud, kuigi oli juhtumeid, kus Eesti sõjaväelased sõbrustasid punaväelastega, mõnikord nende juures isegi ööd veetes⁴³. Arvestades aga, et Narva piirkonnas paiknes tollal jalaväepolk, oli mõne üksiku sõduri deserteerumine ja vaenlasega vennastumine küllaltki tähtsusetu näitaja, et Punaarmee propagandat edukaks pidada. Kuigi tuli ette distsipliiniprobleeme, ei toimunud Eesti vägedes suuremaid väljaastumisi kommunismi toetuseks või Eesti Vabariigi vastu.

Detsembriks 1920 oli Viru väerinna vastas Eesti luurele teadaolevalt 7. armee koos 13. ja 16. diviisiga⁴⁴. Lisaks asusid Petrogradi piirkonnas piirivalve- ja sisekaitseüksused. Üks neist polkudest ehk 10. sisekaitsepolk oli äärmiselt kehvasti varustatud, nii et agentuurluure teatel kandsid sisekaitseväelased saabaste asemel viiskusid. Piirivalveks kasutati 1. Petrogradi ja 5. Moskva territoriaalpolku, samas kui ülejäänud üksused asusid tagalas.⁴⁵

Piiri taga valitsenud mentaliteeti ilmestab elavalt ka suvel samas piirkonnas elanike seas liikunud kuulujutt, mille järgi plaanib Eesti Suurbritannia mahitusel Nõukogude Venemaale uuesti sõja kuulutada, mitte aga vastupidi. Meeleolu kohta kogutud andmetest selgub samas, et soov uuesti sõdida puudub nii kohalikel elanikel kui ka piiri valvavatel punaväelastel, kes olid juba sõjast tüdinenud. Kosta oli ka kuulujuttu, et Venemaa võib sõjaliselt Narva jõe taguse ala uuesti hõivata, kuid seegi idee ei tekitanud kohalike Nõukogude elanike seas suurt entusiasmi.⁴⁶

⁴² Kirjavahetus sõjaväe asutustega kommunistliku agitatsiooni sõdurite meeleolu, väeosade likvideerimise, relvade ja muude siseellu puutuvate küsimuste kohta. 01.01.1920–30.12.1920. – RA, ERA.515.1.651, lk 107, 222. [Kirjavahetus sõjaväe asutustega kommunistliku agitatsiooni ... kohta] Agentuurteateid sõjaväe asutustelt ..., lk 107.

⁴³ Kirjavahetus sõjaväe asutustega kommunistliku agitatsiooni ... kohta, lk 169. Kokkuvõtteid Riigikogu valimiste tulemustest 1. Diviisis. 03.01.1923–31.12.1923. – RA, ERA.515.1.666, lk 26.

⁴⁴ 16. diviis ei kuulunud 7. armee koosseisu, kuid 13. kuulus. Vt Agentuurteateid sõjaväe asutustelt ..., lk 77.

⁴⁵ *Ibid.*, lk 61, 77, 82, 107, 108.

⁴⁶ *Ibid.*, lk 108.

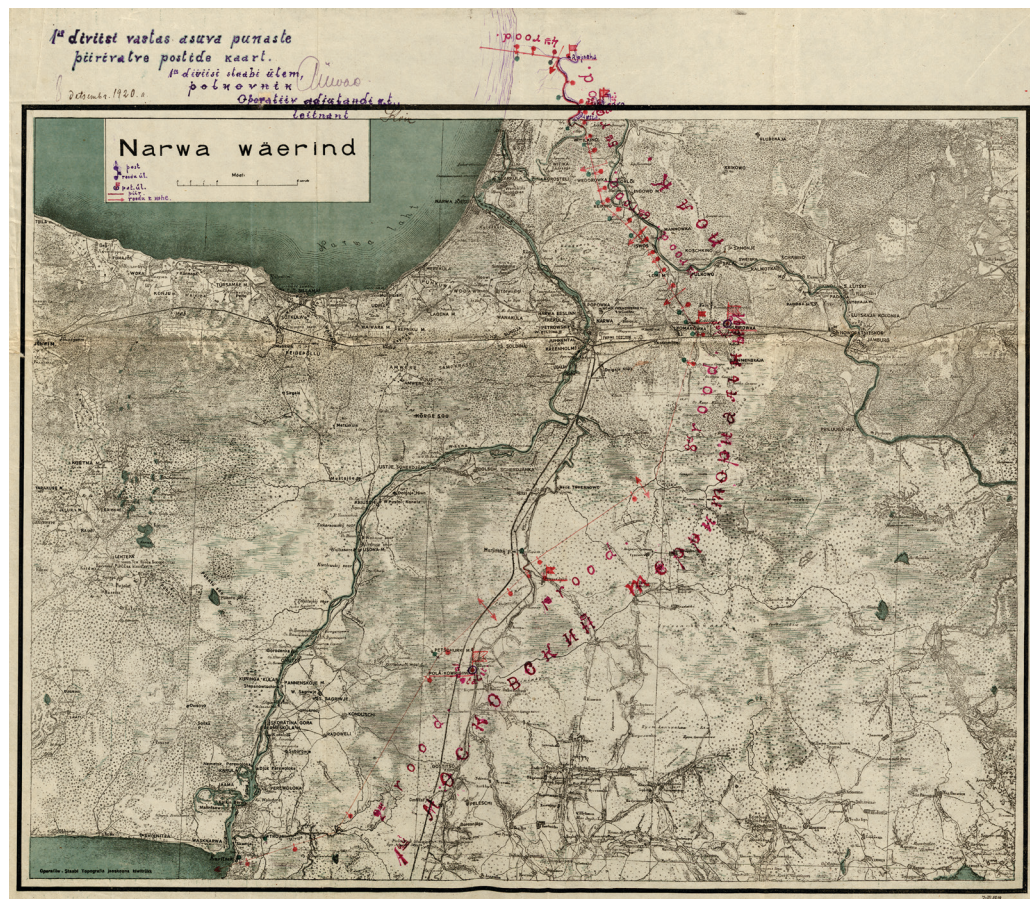

Foto 2. 1. diviisi vastas asuvate Puna-armee piirivalvepostide kaart detsembris 1920. Rahvusarhiiv

Sõjalise ohu võimalikkust vähendas ka asjaolu, et piiril seisev 7. armee oli küll oma tehnilist parki taastanud remonditud kahuritega, kuid puudus oli mürskudest ja sõduritoidust. 1920. ja 1921. aastal olidki Petrogradi ja Pihkva oblast kohad, kuhu Punaarmee tõi rindel väsinud ja kaotusi kandnud üksusi puhkama ning ümberformeerimisele, saates omakorda sealsest 7. armeest sõjaväelasi eri rindepüürkondadesse. Nii leiab Eesti 1. diviisi luure, et Punaarmee 16. diviis on naasnud siia taastuma, jättes oma suurtükid Poola ja hoides luureandmetele tuginedes igas roodus ainult 15–30 meest. 5. Moskva territoriaalpolgul vahetati aga oktoobrikuu andmete järgi Mosin-Naganti vintpüssid tehniliselt aegunud ühelasuliste Berdani püsside vastu välja.⁴⁷ Samuti on Eesti luure andmetel Vene vägede laskemoonaga varustamine äärmiselt kehv. Kuulujuttudest hoolimata loetakse siinsete Punaarmee vägede moonavaru äärmiselt viletsaks ja ebapiisavaks.⁴⁸

Sõjaliselt ja majanduslikult kurnatud väed, mis viibisid Narva piiril, ei kujutanud Eestile otsest sõjalist ohtu. Eriti ilmestab just aegunud relvastuse kasutuselevõtt ja laskemoona puudus, et pärast Tartu rahu ei olnud Eesti suund sõjaliselt prioriteetne. Nii on ka 1923. aasta Kindralstaabi 2. osakonna kokkuvõttes kirjas, et Nõukogude Venemaal oli osaline valmisolek sõjategevuseks, kuid eri andmed laskemoona ja relvaladude tagavarade kohta näitavad puudulikku varustatust ning tehnilist laostumist. Näiteks oli luureandmetel 1923. aasta alguses punaväes 3600 suurtükki.⁴⁹ Neist oli suurtükiväe ladudes 707 suurtükki, millest oli töökorras 488⁵⁰. Kõige tõenäolisemalt nähti tulevase rünnaku sihtmärkidena Poolat ja Rumeeniat, kuna Ida-Euroopa kontrollimine avanuks võimaluse toetada Kesk-Euroopa kommunistlikke liikumisi. Mõlema riigi piirile olid koondatud ka suurimad Punaarmee väed.⁵¹

Eesti ründamine oleks tulnud tollal 2. osakonna tehtud ajalehtede analüüsi põhjal kõne alla ainult Soome ründamisel. Sellisel juhul oleks olnud Eestit vaja selleks, et tagada Soome alistamiseks läbiviidava dessandi turvalisus, kuna Karjala kannase kaudu rünnakut pidas sõjaväeluure äärmiselt ebatoenäoliseks. Seda eeskätt sealse ebasoodsa maastiku tõttu, mis soosib kaitsjat. Seevastu leidis sõjaväeluure, et Venemaa jaoks ei oleks ainult Eesti vallutamine eriti keerukas, kuna Eesti relvajõud jäid arvukuselt suurde vähemusse.

⁴⁷ **Agentuurteateid sõjaväe asutustelt ...**, lk 82, 83, 87.

⁴⁸ *Ibid.*, lk 92, 102, 108.

⁴⁹ **Kindralstaabi II osakonnalt saadud informatsioon Nõukogude Liidu sõjalis-poliitilise seisundi kohta.** 09.02.1923–18.12.1923. – RA, ERA.533.1.88, lk 50.

⁵⁰ **Salajased teated ...**, lk 5–6.

⁵¹ **Tutvumiseks saadud ülevaated ...**, lk 17, 143.

Eesti territooriumi valdamine oleks andnud Nõukogude Liidule aga plats-darmi, et saavutada ülemvõim Balti merel, pakkudes talle baase nii Naissaarel kui ka Lääne-Eesti saarestikus.⁵²

Sõjaväeluure 1923. aastal ajakirjanduse põhjal koostatud ülevaated pühendasid suurt tähelepanu punalaevastiku taastamise programmile. Eri- liselt jääb siinkohal silma optantidelt saadud info Nõukogude Balti laevastiku kohutava olukorra kohta.⁵³ Maavägesid puudutavas osas anti ülevaade Puna- armee vägede paigutusest lääne- ja Kaukaasia rindel. Olulise indikaatorina on nähtud Budjonnoi ratsarmee ümberpaiknemist Moskva ja Petrogradi piir- konda. Huvitaval kombel nähakse just 1. ratsarmees seda eliitüksust, mis asub muidu lopsaka rohuga Kubani steppides, kuid selle üksuste liigutamine läänepoolsematesse ringkondadesse oli märk Venemaa sõjalis-poliitilisest fookusest.⁵⁴ Aasta jooksul ei näe sõjaväeluure Nõukogude ajakirjanduse and- metele tuginedes siiski mingit otsest ohtu Eesti julgeolekule.

5. Muutused Punaarmees

Eesti sõjaväeluure jälgis hoolega kuulipildujate, ratsaväe, keemiaainete ja lennuväe arengut Nõukogude Liidus. Seejuures peeti Nõukogude lennuväe olukorda 1923. aastal veel küll nigelaks, kuid tunnistati kiiret arenguvõimalust selles vallas.⁵⁵ Punaarmees oli pärast Poola sõda suuremate ümberkorralduste ja uute teooriate loomise ajajärk. Moodustati küti- ja ratsakorpuseid. Kesken- duti just tehnilisele arengule, et korvata Punaarmee vähenevat koosseisu.⁵⁶

1923. aastal toimus pidev punaväelaste demobiliseerimine⁵⁷. Sel ajal jagunes punavägi luureandmetel nelja tähtsamasse osasse: kaadripunavägi, miilitsavägi, Ühendatud Riikliku Poliitvalitsuse ehk OGPU⁵⁸ väeosad ning

⁵² Tutvumiseks saadud ülevaated ..., lk 5.

⁵³ Teateid Nõukogude Vene sõjalise ja majanduslike olukorra ja väeosade paigutuse kohta; Venemaal asuvate eestlaste-kommunistide nimestik. 01.01.1920–30.12.1920. – RA, ERA.515.1.651, lk 179, 180, 183.

⁵⁴ Juhtnõore ja ringkirjalisi korraldusi sõjaväe asutustelt. 23.01.1921–16.12.1921. – RA, ERA.515.1.864, lk 19.

⁵⁵ Salajased teated ..., lk 7, 371.

⁵⁶ Ibid., lk 7.

⁵⁷ Tutvumiseks saadud ülevaated ..., lk 163.

⁵⁸ Ühendatud Riiklik Poliitvalitsus (Объединенное государственное политическое управление; ОГПУ)

eriülesannetega TŠON-i⁵⁹ väeosad⁶⁰. Kuna kaadripunaväge tõmmati kokku, oleks sõja korral langenud põhirõhk territoriaalsustele, mida tuli mobiiliseerida, kasutades selleks rahuajal välja töötatud staape. Kaadrisõjaväe arvuline vähemus, kuid suurem professionaalsus ja alaline valmisolek tähendas Eesti luurele, et sõja korral oleks kaadriüksused võimelised koostöös piirivalve OGPU vägedega katma mobilisatsiooni ning viima läbi esmase kallalitungi vastase territooriumile. TŠON-i vägede ülesanne oli aga partisanisõda, mille edukaks pidamiseks tuli neil tungida vastase tagalasse ja alustada seal aktiivset tegevust.⁶¹

Välispoliitiliselt pörkusid tollal Lev Trotski idee permanentsest revolutsioonist ning Mihhail Frunze ja tema toetajate soov saavutada sõjaväe ülesehitamiseks teatav rahuaeg. Trotski teooriate järgi oli kommunistliku revolutsiooni ülesehitamine tagurlikus tööstusriigis, nagu seda oli Venemaa, äärmiselt valulik ning revolutsiooni õnnestumiseks oli vaja kommunistlike tööstusriikide abi.⁶² See omakorda lõi vajaduse eksportida revolutsiooni kapitalistlikesse tööstusriikidesse. Seetõttu propageeris Trotski rohkearvulist ja pidevalt agressiivsele tegevusele keskendunud Punaarmee. Mihhail Frunze ja tema toetajad soovisid aga enne järgmist sõda sobitada kapitalistlike riikidega rahu majanduse ning professionaalse armee ülesehitamiseks.⁶³

Frunze poliitiliste ideede pealejäämine kajastus Eesti sõjaväe ülevaadetes juba hiljemalt 1923. aastal. Muutunud poliitika märgina kujundas Nõukogude Liit sõbralikku poliitikat suurriikidega, nagu Prantsusmaa ja Suurbritannia, tunnetades samas oma sõjalist üleolekut üksikutest väikestest naaberriikidest, kelle peal kasutati Eesti luure andmetel agressiivset välispoliitikat.⁶⁴ Kuna Nõukogude Venemaa peamise sihtmärgina nähakse just ülemaailmse revolutsiooni edendamist, leidis Eesti sõjaväeluure, et Nõukogude Venemaa

⁵⁹ Kontrrevolutsionääridega võitlemiseks loodud väeosad, mis koosnesid ainult kommunistliku partei liikmetest (*Части особого назначения; ЧОН*).

⁶⁰ **Kokkuvõtted Läti sõjajõudude Nõukogude Venemaa sõjalise ja majanduslise-poliitilise seisukorra kohta.** 06.08.1923–23.11.1923. – RA, ERA.631.1.186, lk 14.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² **Skilling, H. G.** 1961. Permanent or Uninterrupted Revolution: Lenin, Trotsky, and their Successors on the Transition to Socialism. – Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, Vol. 5, pp. 10–12 (pp. 3–30). **Egan, D.** 2021. Trotsky, the Red Army and Uneven and Combined Development. – Critique, Vol. 49, Issue 1–2, pp. 21, 27 (pp. 13–30). <https://doi.org/10.1080/03017605.2021.1934078>.

⁶³ **von Hagen** 1991, pp. 273–274.

⁶⁴ **M.** 1923. Nõukogude Wene punase sõjajõu arendamiskawa teostamine. – Sõdur, nr 13, 16. juuli, lk 4. [**M.** 1923]

prioriteedid olid tollal Poola ja Rumeenia. Mõlema riigi idapiiril oli Punaarmee koondanud ka enda peamised väed.⁶⁵ Eesti vallutamine poleks lihtsalt viinud Nõukogude Liitu maailmarevolutsioonile niivõrd lähedale, kui seda oleks teinud läbi Poola ja Rumeenia Kesk-Euroopasse jõudmine.

Mihhail Frunze sõjaliste ideede rakendamise teise näitena leidis 1920. aastate alguses aset ka Punaarmee üleminek segasüsteemile. Koos Mihhail Tuhhatševskiga sooviti Nõukogude ajakirjanduse andmeil alustada roodude ja polkude territoriaalsüsteemile üleviimisest, sealt vaikselt ülespoole liikudes.⁶⁶ Äärmiselt kehva majandusliku olukorra tõttu otsustati vähendada alaliselt teenistuses olevate punaväelaste arvu. Selleks loodi regulaardiviiside kõrvale uued territoriaaldiviisid, mille tuumiku moodustasid umbkaudu 1500 regulaarväelast. Ülejäänud positsioonid täitsid territoriaalväelased, kelle teenistus kestis lihtpunaväelasel neli aastat, mille jooksul tuli osaleda vähemalt viie kuu vältel õppustel. Uus territoriaalsüsteem tagas majanduslikes raskustes vaevlevale Nõukogude majandusele tööeliste meeste minimaalse eemaloleku tööst.⁶⁷

Eesti sõjaväeluure arvutuste kohaselt oleks Nõukogude Liidul kulunud tollal sõjaks vajamineva baasi kasvatamiseks veel vähemalt kaks kuni viis viljakat aastat. Seda juba ainuüksi selleks, et tagada vägede toiduga varustatus. Probleeme tunnistati seejuures ka Nõukogude ajalehtedes.⁶⁸ Nõukogude korra üks Eestile positiivne omadus on 2. osakonna ülevaadete järgi just kommunistlik sotsiaalne eksperiment, mis takistab majandusel taastumist⁶⁹. See andis Eestile hingetõmbeaega, et valmistuda tulevaseks sõjaks.

Kohese rünnaku tõenäosust vähendas analüüside põhjal ka Punaarmee äärmiselt kehva varustatus. Puudu oli nii moodsatest kui ka töötavatest relvadest. Arendati küll intensiivselt lennuväge ja sõja-keemiatööstust, kuid kõik see võttis aega. Uue majandusmudeli ülesehitamine ja äärmiselt halb majanduslik olukord aeglustas tunduvalt Punaarmee taastumist ning seadis piirangud isikkoosseisu arvukusele. Seetõttu ei saa öelda, et aastatel

⁶⁵ Tutvumiseks saadud ülevaadet ..., lk 12–13.

⁶⁶ Teated ja ettekanded Nõukogude Venemaa sõjalisest ja majanduspoliitilisest olukorrast, sõjaväe organisatsioonist, paiknevusest, manöövrimest ja seisukohast Eesti suhtes enne 1. dets. 1924. a. ülestõusu. Ülevaade 1. dets. 1924. a. töörahva ülestõusust. 05.09.1924–12.12.1925. – RA, ERA.496.4.184, lk 15. [Teated ja ettekanded ...]

⁶⁷ MS. 1924. Miilitsasüsteemist Lääne-Euroopa riikides ja Nõukogude Wenes. – Sõdur, nr 22, 31. mai, lk 6–8.

⁶⁸ Teated ja ettekanded ..., lk 16, 20; M. 1923, lk 4.

⁶⁹ Tutvumiseks saadud ülevaadet ..., lk 8. Salajased teated ..., lk 50.

Foto 3. OGPU piirivalvurid koos ratsaväelaste ja kohalike kommunistidega kommunistliku partei rajoonikonverentsil Starobinis, Poola-Nõukogude piiril 23. novembril 1924. Igor Kopõtini erakogu

1920–1923 oleks peetud Nõukogude Venemaa rünnakut lähitulevikus eriliselt tõenäoliseks. See võimalus ei kajastu ka üheski tollases ülevaates. Pigem arvati, et see sõltub tulevikus kujunevast poliitilisest olukorrast. Ometi ei välistatud üheski 2. osakonna analüüsis, et poliitiliselt sobival hetkel võiks Eesti ründamine teoks saada.

6. Detsembrimäss

Kommunistide 1. detsembri varahommikul korraldatud riigipöördekatse oli kulminatsioon EKP pikaajalisele planeerimistööle, millel olid silma peal hoidnud Eesti eriteenistused. Mässukatse kohta kogus infot lisaks Kaitsepolitseile sõjaväeluure 2. osakonna B-jaoskond. Viimane neist oli infiltreerinud vähemalt kolm oma kaastöölist mässajate ridadesse.⁷⁰ Kuigi nii Kaitsepolitsei kui ka 2. osakond olid teadlikud kommunistlike gruppide moodustamisest Eestis, ei suudetud mässu täpset toimumishetke ette näha.

1923. ja 1924. aasta üks iseloomustavaid jooni oli kommunistliku agitatsiooni kasv sõjaväes. Kommunistlik agitatsioon Eesti kaitseväes ei olnud midagi uut. Seda olid agitaatorid teinud juba Vabadussõja ajal. Esimestel iseseisvusaastatel kutsuti sõdureid deserteerima ning selle sõnumiga saavutati ka teatavat edu. Siiski jäi deserteerivate sõdurite arv küllaltki väikeseks ega olnud suurem kui mõnikümmed sõjaväelast aastas. Suurem ja ohtlikum muutus toimus 1922. aastal, kui EKP võttis agitatsioonis kardinaalselt erineva suuna.⁷¹ Uue suunana kutsuti kommunistlikult meelestatud inimesi sõjaväega liituma. See pidi tooma kommunistide sekka suurema hulga relvastust ja sõjaväelist taktikat tundvaid inimesi ning võimaldama luua väeosades kommunistlikke võrgustikke.⁷² Võrreldes eelmise suunaga oli uus lähenemine Eesti riiklusele ohtlikum, sest lõi eeldused hästi relvastatud ja organiseeritud ülestõusuks tagalas.

Siiski ei saa rääkida kommunistide kiirest juurdekasvust sõjaväes. Ehkki eesmärgid olid muutunud, ei suurenenud 2. osakonna andmetel esimesel aastal kommunistlikult meelestatud isikute arv sõjaväes märgatavalt. Senisest enam oli aga märgata sõduritele ja ohvitseridele suunatud kommunistlikku

⁷⁰ Rosenthal, R.; Tamming, M. 2010. Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, lk 703. [Rosenthal, Tamming 2010]

⁷¹ Pajur, A. 1996. Kas Kaitsevägi oli valmis? – Ant, J. (koost.). Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente. Tallinn: Koolibri, lk 24–26. [Pajur 1996]

⁷² *Ibid.*, lk 26–27.

propagandat. Nii ilmus 1923. aastal propagandistlikke lendlehti ja artikleid, mille sihtrühmaks olid just sõjaväelased. Eriliselt pandi neis üleskutsetes rõhku ülekohtule, mida ohvitserid tegevat oma sõduritele, ning kutsuti üles Eesti riigi vastasusele.⁷³

Kõik need katsed kandsid ka teatud vilju. Näiteks eelnes riigipöördekatsele mitu sõjaväekohtu istungit, mille süüalused olid müünud kurjategijatele relvi või lõhkeainet. Neile dokumenteeritud ja teada olevate süüdlastega juhtumitele lisandusid veel teod, mille toimepanijad on tänini selgusetuks jäänud. Näiteks juhtum, kus Männikult varastati kastitais granaate, mis saadi küll hiljem moonalao lähistelega maasse kaevatuna kätte.⁷⁴

Ei saa väita, et kõik need sündmused olid ajendatud kommunistlikust maailmavaatest või riigivastasusest, ehkki üks tollal levinud arusaamu oli, et kõigi relvavarguste peamiseks põhjuseks saab pidada „kommunistide kihutustööd ja äraostmist“⁷⁵. Sõjaväes esines veel olulisi olmeprobleeme nii toitlustuse, varustuse kui ka majutuse vallas⁷⁶. Seega võis tollasest majanduslangusest tingitud rahaline ebakindlus olla kindlasti osa kuritööde peamine ajend.

7. Ülevaade Punaarmee olukorrast 1924. aastal

Ajal, kui Eesti kommunistid tegid nii elanikkonna kui ka sõjaväelaste seas kihutustööd, jätkas 2. osakond Venemaal toimuva jälgimist. Kuigi 2. osakonnal ei olnud teada mingeid konkreetseid plaane Eesti ründamiseks, tunnistas Kindralstaap võimalust, et poliitiliselt sobival hetkel võib Punaarmee rünnaku ette võtta.⁷⁷

1924. aasta ülevaadetes leiavad kajastust juhtumid, kus Punaarmee on asunud vahetama välja vanu tsaariaegseid ohvitseride uute ja poliitiliselt ustavamate vastu. Kuigi see tagas sõjaväe kuulekuse kommunistlikule parteile, tähendas uute ja kogenematute ohvitseride edutamine lahinguvõime vähenemist ja reformide elluviimise pikenemist.⁷⁸ Nii pöördus 1924. aasta

⁷³ Pajur 1996, lk 27–28.

⁷⁴ *Ibid.*, lk 29.

⁷⁵ A. L. 1925. Kuritegevus meie kaitseväes. – Sõdur, nr 4, 31. jaanuar, lk 76 (lk 75–76).

⁷⁶ Kirjavahetus sõjaväe asutustega asetleidnud väärnähete ... asjus, lk 41, 43.

⁷⁷ M. 1923, lk 4.

⁷⁸ Informatsioon NSV Liidu sõjalise ja majandusliku olukorra kohta. 08.08.1923–29.12.1925. – RA, ERA.957.12.375, lk 16. [Informatsioon NSV Liidu sõjalise ja majandusliku olukorra kohta]

kevadel osa Punaarmee väejuhtidest väejuhatuse poole avaliku artikliga, milles paluti lõpetada mõneks aastaks erinevate reformikavade vastuvõtmine. Pidevad muudatused olid tihti tulnud nii kiiresti, et alles eelmist reformi ellu viiv väeosa sai ülesandeks võtta ette juba järgmine. Nii palusid punaväe juhid vähemalt kaheaastast vaheaega, et sõjaväeosad saaksid rahulikult praegused reformid ellu viia ja läbi proovida.⁷⁹

Pidevad reformid koos jätkuvate vaidlustega armee tuleviku üle ja sõjastöötluse jätkuv taastamine olid tegurid, mis välistasid ka ajakirjas Sõdur ilmunud artiklites Punaarmee võime võtta hetkeolukorras ette suuremaid sõjalisi operatsioone. Siiski tunnistati Nõukogude Venemaa agressiivset välispoliitikat. Lisaks täheldati erineva sõjalise taristu ehitamist Eesti piiri lähistelevõimaliku konflikti jaoks. Sõjalise taristu ehitamise näideteks, mida kajastati ka Eesti toonases ajakirjanduses, on tollased teated, mille järgi plaanitakse ehitada Luuga–Oudova ja Krasnaja Gorka – Weimarni raudteeliin.⁸⁰ Samas jäid need suuresti plaanideks ning Luuga–Oudova raudteeliini ehituse plaanidest loobuti juba 1925. aastal⁸¹.

8. Esimesed hoiatavad märgid

1924. aasta suvel tuuakse Välisministeeriumile saadetud Kindralstaabi ettekandes välja Trotski eestvedamisel loodava kodusõja doktriini üldine kirjeldus. Uue doktriini järgi antakse kommunistlikele organisatsioonidele juhiseid kodusõja ettevalmistamiseks. Suurima erinevusena läänelikest doktriinidest toovad Nõukogude Liidu ajalehed esile sisemise mässu ja väljastpoolt tuleva sõjalise abi koordineerimise.⁸² Esimesel augustil saadab Eesti saadik Moskvast Ado Birk Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhatajale kirja, kus hoiatab kommunistide organiseeritava mässu eest⁸³. Kirjas tuuakse ära kommunistide

⁷⁹ Informatsioon NSV Liidu sõjalise ja majandusliku olukorra kohta, lk 35–36.

⁸⁰ M. 1924. Raudteede sõjaline ettevalmistus Nõukogude Wenes. – Sõdur, nr 23, 7. juuni, lk 13 (lk 10–13).

⁸¹ Välisluure andmete kokkuvõtteid Nõukogude Liidu tegevuse kohta piiriäärseis rajoonides. 09.01.1926–13.08.1926. – RA, ERA.598.1.247, lk 16.

⁸² Kirjavahetus Sõjamineisteriumi ja Kindralstaabiga Eesti Kommunistliku Partei tegevuse ning kavatsuste asjus. 08.08.1923–29.12.1925. – RA, ERA.957.12.375, lk 38. [Kirjavahetus Sõjamineisteriumi ja Kindralstaabiga ...]

⁸³ Kirjavahetus NSVL esindajaga Tallinnas Eesti-Vene sisepoliitilise vahekorra, Petrogradi peakonsulaadi ametnik Rostfeld'i protsessi asjus Petrogradis ja „149“ protsessi kohta Tallinnas. 29.01.1924–08.01.1925. – RA, ERA.957.12.563, lk 200. [Kirjavahetus NSVL esindajaga Tallinnas ...]

plaan organiseerida Tallinnas ja teistes linnades revolutsioonilised staabid ning lähendada siia suurel hulgal agitaatoreid ühiskondliku meelsuse kinnitamiseks. Kirjas esitatud andmeid ei saa aga Birk kinnitada ning toonitab, et hetkel on raske Kominterni kohta usaldusväärset infot saada. Äärmiselt oluline selle kirja puhul ei ole ehk mitte sisu, vaid see, mis kirjaga edasi saab. 6. augustil saadetakse kiri edasi siseministrile ja riigivanemale. Sõjaväge, sõjaministrit ega isegi sõjaväe esindajat Moskvas, major Gustav Maserit, sellest kirjast enne detsembrimässu ei teavitata.⁸⁴

Eelkirjeldatud olustikus andis sõjaväele hoiatava märgi info saamine 1924. aasta sügisel Eestiga piirnevatel aladel partisanisalkade moodustamise kohta. Luureandmetele tuginedes oli sõjaväeluurel 16. oktoobriks teave röövsalkade kogunemise kohta Pihkva oblastis Panevo ja Krasnaja Repka piirkonnas.⁸⁵ Huvitaval kombel polnud kirjas toodud idee algatajaks sõjavägi, sest Pihkva sõjakomissariaat oli jäetud kõrvalisse rolli. Peamise organisaatorina oli kirjas mainitud Pihkva parteikomiteed, kes pidas läbirääkimisi Leningradi keskkomiteega.

Täpsem info partisanisalkade organiseerimise kohta ilmus oktoobris ja novembris, kui tundmatu Pihkva hulkuri ja Eesti piiri ületanute küsitlemisel saadi vähest informatsiooni salkade eesmärkide kohta. Nii olevat oktoobri algul Pihkva piirkonnas üks hulkur jutustanud agendi vennale sellest, et moodustatakse sajapealist salka. Hulkur olnud salka astumise hetkel 29. liige. Salga ülesandeks olevat napi kirjelduse põhjal olnud partisaanitegevus kusagil väljaspool Nõukogude Liidu piire. Piiriületajate küsitlemisel saadud informatsiooni järgi moodustati samasugust sajapealist salka ka Leningradi oblastis Gattšina asulas.⁸⁶

Samal ajal laekus agentuurluure kaudu info selle kohta, et Leningradi sõjaväeringkonnas oli plaanis moodustada eesti ja soome rahvusest isikutest koosnevaid kompaniisid või komandosid. Ajaliselt ja struktuurilt olid eesti ja soome rahvusest kommunistlikud üksused äärmiselt sarnased varem kirjeldatud röövsalkadega. Seetõttu on alust arvata, et selle informatsiooni avalikuks tulek kinnitas mingisuguste eriotstarbeliste üksuste loomist Eesti piiril. Siiski jäid sõjaväeluurele teadmata nende üksuste eesmärgid. Tõenäoliselt oli tegu samade üksustega, mitte eraldi läänemeresoomlastest või kohalikest venelastest moodustatud relvastatud salkadega. Igal juhul ei pidanud Eesti

⁸⁴ Kirjavahetus NSVL esindajaga Tallinnas ..., lk 201, 202, 206.

⁸⁵ Kirjavahetus Sõjaministeeriumi ja Kindralstaabiga ..., lk 46.

⁸⁶ *Ibid.*, lk 60.

sõjaväeluure Nõukogude Liidu poliitilist tahet ja valmisolekut piisavaks, mis lubanuks neid relvastatud salku üle piiri saata.⁸⁷

Arvestades 1924. aasta pingelist riigisisest olukorda Eestis seoses 149 kommunistlikus tegevuses süüdistatava üle kohtumõistmisega, oli informatsioon Eesti piirile röövsalkade koondamise kohta kindlasti hoiatav. Kuid samas tuleks arvestada, et info nende salkade tegevuse ja eesmärkide kohta oli äärmiselt pinnapealne. Samuti pärines vähene saadaolev informatsioon küsitavatest allikatest. Julgeolekuotsuseid on raske põhjendada ühe hulkuri sõnadega, eriti kui need üldised sõnad on kontrollimata ja ainsad, mis räägivad kindlate vägede koondamisest. Samas see, et piiri taga midagi tõepoolest kavandati, oli pigem kindel. Sellele viitab ka agressiivne Eestiga seotud välispoliitika. Samuti oldi Kindralstaabis teadlikud eriotstarbega üksuste formeerimisest piiri taga, lähtudes mitmest allikast saadud informatsioonist. Kuid arvestades, et puudus informatsioon regulaar- või territoriaälvägede koondamise kohta, ei saa neid relvastatud salkasid üksi pidada suureks ohuks Eesti julgeolekule. Pigem tundub, et nende üksuste eesmärk oli tõepoolest destabiliseerida piiriäärseid alasid, et luua invasiooniks sobivat poliitilist olukorda, mitte olla ise jõud, mis avalikult üle piiri tungiks ja asuks aktiivsesse lahingusse Eesti relvajõududega.

9. Punaarmee vägede paigutus detsembrimässule eelneval ajal

Ajal, kui Eesti luurele ilmub informatsiooni, et organiseeritakse röövsalku, ei ole kaitseväl andmeid Leningradi sõjaväeringkonnas vägede koondamise kohta. Leningradi ringkonnas oli 1924. aastal luureandmetel kolm kütidiviisi, kaks territoriaal-kütidiviisi, üks ratsaväediviis, kaks kuni kolm suurtükidivisjoni ja kaks raskesuurtükidivisjoni. Suurimad strateegilised reservid asusid Nõukogude Venemaal Moskva ringkonnas.⁸⁸ Agressiivsest välispoliitikast hoolimata ei koondanud Punaarmee Eesti piirile tollal lisajõude. Selle asemel oli 1924. aasta suvel viidud Leningradist 10. Tambovi diviis Novgorodist 500 km idas asuvasse Vologda piirkonda.⁸⁹

⁸⁷ Kirjavahetus Sõjaministeeriumi ja Kindralstaabiga ..., lk 95.

⁸⁸ Tutvumiseks saadud ülevaated ..., lk 18, 47.

⁸⁹ Teated ja ettekanded ..., lk 18.

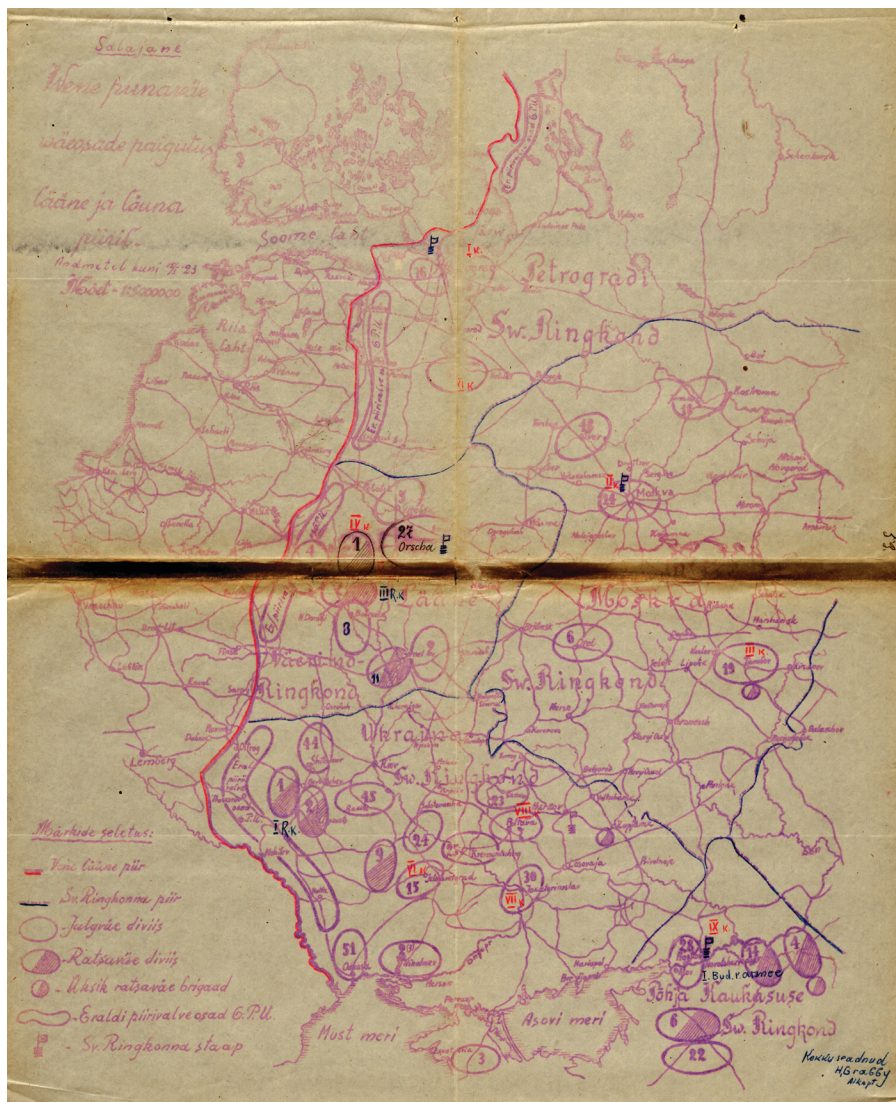

Foto 4. Eesti luure andmetel 1923. aasta jaanuaris koostatud salajane kaart Punaarmee ja OGPU piirivalvevägede paigutuse kohta Euroopas. Rahvusarhiiv

Sügisel 1924 puudub sõjaväeluurel informatsioon vägede piirile ümberpaigutamise kohta Leningradi ringkonnas. Üldiselt oli 1924. aasta möödunud suuremate sõjaliste ettevalmistusteta, välja arvatud 10. Tambovi diviisi ümberpaigutus ja 56. kütidiviisi muutmine territoriaaldiviisiks. 56. territoriaal-kütidiviisi moodustamisel üle jäänud kaadriväelaste alusel loodi 36. territoriaal-kütidiviis, mille üks rügementidest, 117. rügement asus Pihkvas.⁹⁰ Seejuures jäid suvised suurmanöövrid ära ning nende asemel toimusid väiksemamahulised diviiside õppused sügisel. Samuti olid sügisese manöövrid eelmistega võrreldes väiksemad. Osaliselt oli see tingitud sellest, et oktoobris lõppema pidanud 1902. aasta kutsealuste teenistusse võtmise periood lükkus edasi novembrikuusse.⁹¹ Seetõttu olid diviisid tavalisest väiksema isikkoosseisuga.

Eesti luurele jäi 56. diviisi detsembrikuine õppuse kokkukutsumine varakult avastamata. Eesti sõjaväeluure andmetel kutsuti diviisi nelja aastakäigu mehed teenistusse teates, mis avaldati 30. novembri Krasnaja Zvezda numbris.⁹² Siiski ei peetud seda õppust algul agressiivsete kavatsuste ilminguks, nagu tunnistati pärast 1. detsembrit tehtud kokkuvõttes. Agressiivse tagamõtte avastamata jätmist mõjutasid kindlasti kaks tegurit. Esiteks: isikkoosseisu koondamine Eesti sõjaväeluures, mis omakorda võis mõjutada ka 1. detsembri mässu ootamatust sõjaväe jaoks. Nimelt oli sõjaväeluure keskasutuse koosseisu suvel eelarvekärbete tõttu vähendatud. Niisamuti kutsuti vahistamise hirmus Moskvast tagasi sõjaväeatašee major Gustav Maser ning saatkonna pressitašeed Roman Birk ja Leo Laurson.⁹³ Siinjuures tuleks mainida, et Birk oli tolleks hetkeks nii Kindralstaabi 1. osakonna kui ka GPU⁹⁴ topeltagent⁹⁵.

Teiseks oli mässu toimumine 1. detsembril üllatus ka EKP Leningradi sektioonile⁹⁶. Edukas konspiratiivsus tagas mässajatele üllatusmomendi, ehkki nende ridadesse oli ilmunud agente. Küllaltki raske on ka öelda, kas EKP tegevus mässu organiseerimisel oli inspireeritud trotskistlikust revolutsiooni

⁹⁰ Teated ja ettekanded ..., lk 18.

⁹¹ *Ibid.*, lk 30.

⁹² Kindralstaabi II osakonna luureandmete kokkuvõte Nõukogude Liidu sõjalise seisukorra ja sõjavägede paigutuse /.../ kohta. 02.1924–01.1925. – RA, ERA.634.1.13, lk 74. [Kindralstaabi II osakonna luureandmete kokkuvõte]

⁹³ Rosenthal, Tamming 2010, lk 696; Juurvee 2018, lk 59.

⁹⁴ Riiklik Poliitvalitsus (Государственное политическое управление; ГПУ) oli OGPU eelkäija.

⁹⁵ Medijainen, E. 1999. Birgiaadist. Eesti sidemetest ja Roman Birgi rollist Nõukogude vastu luure operatsioonis „Trust“ aastail 1922–1927. – Noormets 1999, lk 72–73.

⁹⁶ Valge 2014, lk 251.

käsitlusest või ettevaatlikumast Frunze omast. Ühelt poolt oli 1. detsembri mäss sõjaline katse allutada Eestit Nõukogude Liidule, mis oleks võinud mõjutada negatiivselt Nõukogude Liidu suhteid teiste suurriikidega. Teisalt ei tunnistanud EKP tollal Eesti õigust iseseisvusele. Üleilmse kommunismi ideaalist lähtudes peeti tulevikus Venemaaga liitumist nagunii vältimatuks.⁹⁷

Lugedes tol aastal koostatud kokkuvõtteid Nõukogude Venemaa sõjalisest valmisolekust, jääb silma ka põhjus, miks saadi 56. diviisi õppusest teada pärast selle avalikku kokkukutsumist. Punaarmee väeüksuste ümberpaigutamise ja sisereformide kohta saadi infot jätkuvalt agentuurluure kaudu, õppuste kohta aga Punaarmee ajalehtedest, nagu Krasnaja Zvezda. Ajakirjandusele toetumine tähendas, et kui Revvoensovet⁹⁸ võttis 28. novembril vastu otsuse kutsuda kokku 56. diviisi teenistujad, siis Eesti luure sai sellele kinnitust vähem kui 24 tundi enne mässu avaldatud Krasnaja Zvezda artiklist. Kaks päeva pärast mässu tagantjärele tarkusena asutustele saadetud info 56. diviisi koondamisest oli jäänud aga lootusetult hiljaks.⁹⁹

10. Piiri kindlustamine

Arvestades sõjalise konflikti ohuga, olid Vabadussõja-aegsed kindlustused alles hoitud. Kindlustuste aastatepikkune lohakusse jätmine oli neid tugevalt kahjustanud, kuid sügisel teada saadud info vaenulike salkade formeerimise kohta jättis väga vähe aega kaitseehitiste korrastamiseks. Suuremate tööde venimise kõrval ei kajastu ka 1. diviisi kirjavahetuses kiiremad kindlustusmeetmed.

1924. aasta algul tehtud kokkuvõttest selgub, et Vabadussõja-aegsed kaitseliinid Narva rindel on aja jooksul unarusse jäänud ning looduse ja kohalike elanike koostöös on mitmed kaevikud ja punkrid kas kokku varisenud või ehitusmaterjalist tühjaks varastatud. Niisamuti oli okastraataed mõnes piirkonnas lagunenenud ja kohalikud elanikud olid traadi sealt kokku korjanud.¹⁰⁰

⁹⁷ Valge 2014, lk 98–99, 130, 327–329.

⁹⁸ Revolutsiooniline Sõjanõukogu (*Революционный военный совет*) oli kõrgeim sõjaväe poliitiline juhtorgan.

⁹⁹ 1924. a. 1. detsembri sündmuste Nõukogude valitsuse ja sealsete eestlaste-kommunistide tegevusega sidumise jne. kohta. 02.1924–01.1925. – RA, ERA.634.1.13, lk 73–74.

¹⁰⁰ Kirjavahetus sõjaväe asutustega sõjaaegsete kindlustuste säilitamise, raudtee kaitse organiseerimise ja laskeplatside seisukorra kohta ühes juurde kuuluvate aruannetega ja skeemidega. 16.01.1924–31.12.1924. – RA, ERA.515.1.677, lk 3–6, 25. [Kirjavahetus sõjaväe asutustega sõjaaegsete kindlustuste ... kohta]

Alles 1923. aasta novembrikuus asus 1. diviis uurima, mis seisukorras ja ulatuses on traattõkked ning kaevikud säilinud. Järgmise aasta maikuus asus 1. rügement strateegilistel kaalutlustel korrastama nii puudulikku okastraataeda kui ka vahepeal lagunenud Riigiküla silda. Samal ajal seadis 1. diviis politseile ülesandeks teha kindlustusehitiste üle järelevalvet, et kohalikud seda enam rüüstata ei saaks, ja asus ise seniseid vargaid politseile üles andma.¹⁰¹

1. juuliks polnud puudused endiselt kõrvaldatud. Oktoobris 1923 langes otsusest üle vaadata ja taastada kaitseehitised Narva piiril ei olnud novembriks 1924 veel reaalsete sammudeni jõutud. Nii avaldas 1. diviisi staabiülem, et pioneeride ja raha puudusel ei olnud aasta jooksul õnnestunud parandustöid ette võtta.¹⁰² Järgmiseks aastaks eraldatud 250 000 marka oli diviisi ülema arvates samuti äärmiselt ebapiisav. Inseneriväe inspektoril oli kavatsus alles järgmisel aastal koostöös Kindralstaabi 1. osakonna ülemaga kokku seada 1. diviisi rajooni jaoks täpsed kindlustuskavad.¹⁰³

Nõukogude Venemaa kohta tehtud ülevaadete põhjal võib järeldada, et kuigi riigi konkreetset tegevused olid 2. osakonnale teada, ei suudetud neid seostada agressiivsete kavatsustega. Nii jäi reservväelaste teenistusse kutsu-
mise kõrval erilise tähelepanuta ka TŠON-i vägede koondamine ja valmis-
seadmine.

Seejuures oli neist ohumärkidest enne 1. detsembrit Eesti luurele teada ainult TŠON-i vägede moodustamine. Varasemad teated väeüksuste koondamise või laevastiku ebakorrapärase tegevuse kohta puudusid. Pikalt kestvad reformid ja uute meeste teenistusse võtmise venimine ning eelmiste aastatega võrreldes tunduvalt väiksema mastaabiga suvised ja sügised õppused hajutasid ohutunnetust. Detsembris toimunud 56. diviisi õppus, mis oleks pidanud äratama luure tähelepanu, jäi seejuures üldises olustikus avastamata.

Niisamuti olid piirikindlustustega seotud tööd äärmiselt aeglased, mis näitab omakorda seda, et rünnakut ei peetud lähiajal võimalikuks. Esmased ülevaated kaitseehitiste olukorrast koostati juba 1923. aasta novembris, kuid aasta möödudes oli praktilise sammuna suudetud ainult karistada rüüstajaid ning panna edasise rüüstamise vältimiseks välja piirivalve- ja politseijõududest moodustatud valve. Edasine kaitsekava oli plaanis koostada alles 1925. aastal.

¹⁰¹ Kirjavahetus sõjaväe asutustega sõjaaegsete kindlustuste ... kohta, lk 67, 68.

¹⁰² *Ibid.*, lk 82–88, 117.

¹⁰³ *Ibid.*, lk 213.

Foto 5. Eesti sõjaväelased vabariigi piiril 1920. või 1921. aasta suvel. Okastraadi taga seisab Nõukogude Vene piirivalvur. Igor Kopõtini erakogu

Seega ei saa öelda, et kaitsevägi oleks näinud 1924. aasta esimeses pooles suuremat sõjariski. Olukord muutus alles sügisel, kui hakkas ilmuma informatsiooni relvastatud salkade moodustamise kohta Pihkva ja Gattšina piirkonnas. Siiski tuli see teadmine niivõrd hilja, et ei jätnud piisavalt aega informatsiooni kontrollimiseks ega eriliste vastumeetmete kasutuselevõtuks. Seetõttu arvati ka sügisel, et puudub rünnaku jaoks sõjalis-poliitiliselt soodne olukord. Luureorganisatsioonis toimunud kärped võisid omakorda mõjutada ebatäpse ohuhinnangu kujunemist, kus puudus adekvaatne ohupilt Punaarmee üksuste õppustest ja varjatud mobilisatsiooni märkidest.

11. Detsembrimässule järgnenud muudatused

Mässule järgnenud nädalatel valitses Eestis ärev õhkkond. Riigikogu kuulutas veel samal päeval, 1. detsembril, terves riigis välja kaitseseisukorra. Koos kaitseseisukorra kuulutamisega taastati sõjavägede ülemjuhataja positsioon ning sõjavägede juhatajaks sai kindral Johan Laidoner. Diviisiülemad said kehtiva seaduse kohaselt kindralkubernerite staatuse, millega kaasnes ka õigus

viia sõjakohtu otsusega täide surmanuhtlust. Karmistati liikumispiiranguid ning sõjakohtu ähvardusel seati sisse tugevdatud kohustused elanikkonnale.¹⁰⁴

Juba 3. detsembril tehtud luureandmete kokkuvõttes oli kindlaid teateid Punaarmee 56. diviisi õppuste kohta. Kuigi varem oli talvisel ajal toimunud õppusi ka Leningradi sõjaväeringkonnas, äratas mässukatse ja õppekogunemise lähedane ajastus kahtlusi õppuste tegelikus eesmärgis.¹⁰⁵ Kuna õppusele kutsuti kokku nelja aastakäigu mehed, oli tegu ilmselge varjatud mobilisatsiooniga, arvestades ka sobivat poliitilist hetke, mis oli mässu tõttu tekkinud.

Riigisisese mässu mahasurumine ja suurendatud valmisolek kuulutada välja eriolukord oli seadnud sõjaväe juba valmis võimalikuks eskalatsiooniks. Punaarmee 56. diviisi õppuse lõpetamine vaid paar päeva pärast selle algust oli kindlasti pingeid maandav märk. Isegi kui Punaarmeel oli plaanis tungida üle riigipiiri, oli nendest plaanidest hetkeks loobutud. Välisohu puudumist kinnitab asjaolu, et Laidoner palus end vabastada ülemjuhataja ametist juba 18. detsembril.¹⁰⁶ Välisohu puudumine tuuakse esile ka Vabariigi Valitsuse 19. detsembril vastu võetud resolutsioonis nr 2525: „...Sõja-poliitiline olukord, mis tekkis 1-se detsembri sündmuste järele, on praegu niivõrra selginenud, et otsekoheselt ähvardavat välis hädahoitu näha ei ole.“¹⁰⁷

Siiski ei saa öelda, et detsembri keskpaigast oleks valitsenud pingevabam õhkkond. 17. detsembril anti piirikattevägedele, kaasa arvatud piirivalvele, käsk tugevdada valvet piiri üle, kuna on oodata Eesti juhtivate kommunistide põgenemiskatset Nõukogude Liitu¹⁰⁸. Hoolimata tugevdatud valvest ja mitmete kommunistide peidupaikade avastamisest ei suudetud tabada ülestõusu siinset juhti. Tallinnas mässu koordineerinud Jaan Anvelt il õnnestus 1925. aasta alguses koos abikaasaga Nõukogude Liitu põgeneda.¹⁰⁹

¹⁰⁴ **Diviisi ülema sundmäärusi.** 03.01.1925–31.12.1925. – RA, ERA.515.1.87, lk 5–6, 21–23. [Diviisi ülema sundmäärusi]

¹⁰⁵ **Kindralstaabi II osakonna poolt kogutud andmed NSVL sõjalise ja majanduspoliitilise olukorra üle.** 12.1924–12.1925. – RA, ERA.498.7.84, lk 37. [Kindralstaabi II osakonna poolt kogutud andmed ...]

¹⁰⁶ **Sõjaministri ettepanek Vabariigi Valitsusele sõjavägede ülemjuhataja ametikoha kaotamise kohta koos seletuskirjaga.** 02.01.1924–30.12.1924. – RA, ERA.495.2.194, lk 885.

¹⁰⁷ *Ibid.*, lk 886.

¹⁰⁸ **Mitmesugune operatiivala kirjavahetus sõjaväe ja piirivalve asutustega.** 12.01.1925–11.12.1925. – RA, ERA.515.1.681, lk 5. [Mitmesugune operatiivala kirjavahetus ...]

¹⁰⁹ **Valge** 2014, lk 257.

12. Riigisisese ohu teadvustamine

Detsembrimässule eelneval ajal oli sõjaväeluure ülevaadetes jäetud riigisisene olukord ja pörandaalune tegevus välja, kuid 1925. aastal see muutus. Järjest rohkem kajastatakse ülevaadetes EKP tegevust ja rõhutatakse sisevaenlase ohtu. Mitme salakorteri avastamine ja kommunistide pagemine suve alguseks ei toonud siiski lõppu juttudele võimalikest ohtudest. Ohuna nägi Eesti sõjavägi Nõukogude Liidu toetatavaid terroriakte ja mässe, mida toetaks Punaarmee. Nii on näiteks 2. diviisi informatsioonipunkt toonud oma 1925. aasta 5. juuni kirjas välja kogutud informatsiooni kontrollimata andmete kohta, et Tallinna koondatakse kaht punaste löökrühma. Üheks plaanitavaks eesmärgiks olevat korraldada atentaat Laidonerile.¹¹⁰ Välja koolitatavate terroristide arvuks pakuvad luureallikad 42. Nende väljaõpe toimuvat samade allikate kohaselt Leningradi Internatsionaalses Sõjakoolis¹¹¹.

Kui 13. jaanuaril 1925 anti sõjaväeosadele käsk naasta normaalkorra juurde, ei kaotatud siiski kõiki mässukatsejärgseid ettevaatusabinõusid. Nii jäid tähtsamatele sildadele alles vahipostid, mille mehitamine anti siiski üle taastatud Kaitseliidule. Valve sildade üle polnud ööpäevaringne. Näiteks 1. diviisi vastutusallas valvasid Kaitseliidu üksused Tapa ja Jõhvi raudteesilda öhtul kella viiest hommikul kella seitsmeni. Narva ja Jaanilinna vahelise raudteesilla valve jäi aga 1. diviisi üksustele.¹¹² Sõjainistri käsul tugevdati aprillis vahepeal lõdvendatud valvekordi raudteesildadel. Esialgu oli valve kavas 30. maini, kuid juba 15. mail tehti otsus see lõpetada. Seda otsust ignoreeris aga 1. diviisi ülem, lastes Kaitseliidul valvepostidega jätkata, mistõttu oli Kaitseliidu ülem sunnitud pöörduma palvekirjaga sõjainistri poole.¹¹³

Samal ajal andis sõjainister 1. soomusrongide rügemendile käsu seada alates 27. aprillist koheseks liikumiseks valmis soomusrong koos dessandiga¹¹⁴. Varem oli 1. soomusrongide rügement 1. detsembri järel hoidnud mõnda aega ühte soomusrongi Tapa jaamas auru all. Seda põhjendati vajadusega tagada 1. soomusrongide rügemendi kohene liikumisvõime raudteel, kuna veduri liikuma saamiseks võis kuluda kuni viis tundi.¹¹⁵ Nagu näitab 25. aprillil sõjainistrilt tulnud käskkiri, oli olukord vahepeal ärevamaks

¹¹⁰ Kirjavahetus Sõjainisteeriumi ja Kindralstaabiga ..., lk 140.

¹¹¹ Mitmesugune operatiivala kirjavahetus ..., lk 2.

¹¹² *Ibid.*, lk 2, 17, 97.

¹¹³ *Ibid.*, lk 92, 118.

¹¹⁴ *Ibid.*, lk 40.

¹¹⁵ *Ibid.*, lk 32.

muutunud. Kahjuks ei selgu kirjast selle käsu põhjus. Tõenäoliselt on siin seos 1. mai saabumisega ja kartusega kommunistide mahitatud demonstratsioonide ees. Soomusrongidel oli Eesti kaitseplaanides tähtis roll. Nende järgi tuli konflikti esimestel hetkedel kattevägedel tungida soomusrongide toetusel Nõukogude Liidu territooriumile ja hõivata seal varem määratud soodsad positsioonid.¹¹⁶ Seega on kaitседoktriinis, mis nõuab esimesena rünnakut, erilise tähtsusega soomusrongi kiire reageerimine ning soomusrongi valmisolek oli kindel märk, et peeti võimalikuks ohtu Eesti julgeolekule.

Aprillis Tapal asunud 1. soomusrongide rügemendi ühe rongi valmispanekuga samal päeval, 25. aprillil, andis sõjaminister 2. diviisi ülemale käsu komandeerida Tartus asuv soomusautode rühm ajutiselt Narva 1. diviisi alluvusse¹¹⁷. Tegu oli tõenäoliselt kas ebakorrapärase õppusega, mille kohta puudub diviiside kokkuvõtetes ja õppekavades informatsioon, või siis tajuti kindlalt ohtu ainult Narva rindelõigus. 2. diviisi nõrgendamine näitab, et isegi kui tajuti sissetungi ohtu, siis seda ainult piiratud mäh Narva rindelõigus. Petseri piirkond oli kaitseks tunduvalt ebasobivam, võimaldades vastasele suuremat manöövrivabadust. Kui tollal oleks tajutud üldise sõja puhkemise ohtu, poleks nõrgestatud oma haavatavaimat rindelõiku.

Narva lähedus piirile oli juba iseenesest asjaolu, mis muutis seal toimuvad demonstratsioonid ärevust tekitavamaks. Lisaks oli Narvas küllaltki suur tööliste hulk, kellele, nagu 1. detsembri sündmused näitasid, panustasid ka Tallinna kommunistid. Tallinna töölisel olid suhtunud kommunistide üleskutsetesse passiivselt, kuid Kaitsepolitsei andmed Narva-taguse elanikkonna ükskõiksuse kohta Eesti riigi vastu annavad alust kahtlusteks ka Narva tööliste poliitilises lojaalsuses.¹¹⁸

Seda, et võimalikuks peeti uut riigipöördekatset maikuu jooksul, kinnitab ka Kaitsepolitsei kiri 13. märtsist 1925. Võimaliku sündmuste käiguna nähti, et punased lööküksused võivad korraldada rünnakuid üle piiri ning kuulutaksid koos kohalike kommunistidega välja rahvavabariigi. Sealjuures nähti kahtlase elemendina ka Virumaal elanud endiseid Loodearmee sõjaväelasi.¹¹⁹

¹¹⁶ **Ettekanded ja kava kaitse organiseerimise kohta sõja korral Nõukogude Venemaaga.** 14.01.1922–06.07.1926. – RA, ERA.496.4.151, lk 36. [**Ettekanded ja kava kaitse organiseerimise kohta ...**] Vt ka Salo, U. 2021. Ohuhinnang ja Eesti kaitseplaneerimine 1920.–1930. aastatel. – Tannberg 2021, lk 218.

¹¹⁷ **Sõjaministri salajased käskkirjad.** 02.01.1925–09.12.1925. – RA, ERA.495.6.76, lk 10.

¹¹⁸ **Kaitsepolitsei ja Kindralstaabi valitsuse salajane informatsioon.** 25.03.1924–28.11.1925. – RA, ERA.957.12.549, lk 44–45.

¹¹⁹ *Ibid.*

Sellisel juhul oleks soomusrongi ja soomusauto rühma ilmumine suutnud igasuguse mässu puhtalt jõudemonstratsiooniga maha suruda.

Samas vähendati aprillis 1. diviisi vastutusalas kehtinud eriolukorra piiranguid, sealhulgas Narva jõe paremkaldal kehtinud liikumiskeelu pikkust.¹²⁰ Kuigi eriolukorra piiranguid oli vähendatud järk-järgult alates jaanuarist, näib liikumiskiirangu vähendamine olukorras, kus oodatakse uut mässu, kahtlane. Muidugi oli küsimus ka selles, kas demonstreeriv rahvas oleks hoolinud liikumiskeelust, kui nad olid juba võtnud eesmärgiks tänavatele tulla.

Kevadel 1925 võeti 1. diviisi piirkonnas ette ka esimesed suuremad pioneerialased ettevalmistused pärast 1924. aastat. Mais tehti ettevalmistusi Narva ja Jaanlinna ühendavate sildade sõjaolukorras õhkimiseks.¹²¹ Valmis seati ka lõhkevõrk koos lõhkamispunktidega. Kogu vajaminevat lõhkeainet, 30 puuda ehk ligikaudu 491 kilogrammi, hoiustati Hermannini kindluse peatornis.¹²²

Lisaks raudteetammi ja sildade lõhkamiseks ettevalmistamisele seati raudteel rongiliikluse kontrollimiseks üles tõkkepakk.¹²³ Raudbetoonist ja rauast tõkkepakk takistas rongidel otse üle piiri sõitu ning kohustas neid oma tulekust teatama. Küll aga tekkis sõjaväe ja Raudteevalitsuse vahelises koostöös suuri puudujääke, kuna jäi ebaselgeks, kuidas lõimida tõkkepakk senisesse raudteeliikluse süsteemi. Nii esines vahejuhtum, kus Narva raudtee komandant ei teavitanud tõkkepaku meeskonda väljuvast rongist, mistõttu tuli kiirelt liikuvale rongile suletud tee üllatusena ja otsasõit suudeti vaevu ära hoida. Senikaua kuni Raudteevalitsus ja Kindralstaap tõkkepaku tööd puudutavat reeglistikku läbi arutasid, otsustati jätta äsja valminud piiritõke avatuks.¹²⁴ Nii jäi saamata ajutiselt loodetud kasu, mida kaitsepakult oodati.

Mässule järgnenud aastal torkab silma keskendumine võimalikule uuele siserahutusele. Sellele viitab luureandmete keskendumine partisanisalkadele ja terrorirakukete koolitamisele Leningradis.¹²⁵ Kuigi 2. osakonna ülesanne ei olnud riigisisene jälitustegevus, arvestati võimalusega, et mäss riigis võib leida

¹²⁰ Diviisi ülema sundmäärusi, lk 30.

¹²¹ Mitmesugune operatiivala kirjavahetus ..., lk 45, 83.

¹²² *Ibid.*, lk 42–43, 104, 122.

¹²³ *Ibid.*, lk 104.

¹²⁴ *Ibid.*, lk 100, 144–145.

¹²⁵ Kindralstaabi II osakonna poolt kogutud andmed ..., lk 2. Salajane informatsioon Eesti riigitegelastele, ajakirjanikele ja Eesti välissaatkondadele sise- ja välispoliitiliste olukordade kohta. 07.01.1925–23.12.1925. – RA, ERA.957.1.320, lk 296, 307.

Foto 6. Komarovka külas Eesti-Vene piirile rajatud raudtee tõkkepakk 1925. aastal. Rahvusarhiiv¹²⁶

koordineerimist Punaarmee. EKP tegevust kajastades jälgitakse nii Nõukogude Liidus tehtavat kihutustööd kui ka seal kogutud infot EKP plaanide kohta Eestis.¹²⁷ Piirivalvurid pidasid umbkaudset arvet ebaseaduslike piiriületuste kohta, arvestades ka liikumissuunda. Aasta alguses leidis piirivalve Narva osakonna ülem, et koos kevadiste soojade ilmadega suureneb ka ebaseaduslik piiriületus Nõukogude Liidust Eestisse¹²⁸, sest soojad ja lumevabad ilmad lubavad kergemini metsas liikuda.

Kominterni Eesti sektsioon eesotsas Jaan Anveltiga otsis sõjaväeluure andmetel uusi meetodeid Eesti riigikorra kukutamiseks, püüdes leida kaastöölisi jõustruktuurides ja sideasutustes ning kindlustades kaasabi OGPU ja TŠON-i vägedes¹²⁹. Sügisel kogutud luureteadete järgi valmistavat kevadel Eestist põgenenud Anvelt ette uut mässu. Sellel otstarbel tehtavat laialdast propagandat nii Nõukogude Liidus asuvate noorte eestlaste seas kui

¹²⁶ ERA.496.4.180, lk 13p.

¹²⁷ **Informatsioonitead Nõukogude Venemaa sõjalis-poliitilisest seisukorrast.** 28.01.1927. – RA, ERA.496.4.281, lk 5.

¹²⁸ **Välisluure andmete kokkuvõtteid Nõukogude Liidu tegevuse kohta piiriäärseis rajoonides.** 09.01.1926–13.08.1926. – RA, ERA.598.1.247, lk 21.

¹²⁹ **Kirjavahetus Sõjaministeeriumi ja Kindralstaabiga ...**, lk 215.

ka New Yorgis avaldatava kommunistliku ajalehe Uus Ilm veergudel.¹³⁰ 1925. aastal moodustatud lööksalkade koolitused leidsid luureteadete järgi aset 150 mehele Jamburgis, 100 mehele Oudovas ning Gattšinas ja Tikopesa raudteejaama lähistel teadmata hulgale.¹³¹

Lisaks arvestas 2. osakond 1925. aastal väikeste dessantüksuste Eesti rannikule maabumise võimalusega. Juba detsembrimässu ajal oli raadioluuure avastanud Eesti merepiiri ääres ootel olnud viis Nõukogude Balti laevastiku sõjalaeva.¹³² Väiksemamahulise meredessandi võime ja eesmärk on toodud ära nii ranna-, õhu- ja sisekaitserügemendi kui ka 1. diviisi kavades. Maaväe eksperdi K. N. Henriksoni kuulumine Balti laevastiku operatiivstaapi oli näiteks ka Välisministeeriumile saadetud luureteates eraldi esile tõstetud.¹³³

Info, et Kominterni Eesti seksioon püüab veelgi tugevdada põrandaalust tegevust Eestis, ei kajastu ainult ühes allikas. Nii on 1. diviisi luurel informatsiooni kommunistide katsete kohta värvata sõjaväelasi.¹³⁴ Siiski jäid need püüded eriliste tulemusteta. Enne detsembrimässu panustati peamiselt ajateenijatest sõjaväelaste toetusele või vähemalt neutraliteedile, kuid sündmuste käik näitas vastupidist. Mässus oma lojaalsust näidanud ohvitserkond ja 2. osakonna pingutused kahtlaste isikute väljaselgitamisel tagasid kommunistliku kihutustöö vähese mõju väeosades.¹³⁵

Suvel ja sügisel 1925 koostatud andmed võimalike terroriaktide korraldamise ja Tallinna koondatavate löökrühmade kohta ei näidanud võimalikku ohtu väiksemana kui toimunud mäss. Nii olevat EKP-l plaanis saata Eestisse kahe lööksalga jagu mehi, kokku 250 meest. Vajadusel tehtavat koostööd ka Balti laevastikuga, mis suudaks löökrühmad mere kaudu Eesti rannikule toimetada.¹³⁶ Kuigi nende meeste väljaõppekeskusi kirjas ei nimetata, on tegu tõenäoliselt ka eespool mainitud TŠON-i vägedega. Seda tõendab neile antav väljaõpe, mis sisaldab sõjalist ettevalmistust üksi elamiseks ja töötamiseks.

¹³⁰ Kirjavahetus Sõjaministeeriumi ja Kindralstaabiga ..., lk 216–217.

¹³¹ *Ibid.*, lk 259.

¹³² Kindralstaabi II osakonna luureandmete kokkuvõte ..., lk 74.

¹³³ *Ibid.*, lk 200. Vt ka Kindralstaabi II osakonna poolt kogutud andmed ..., lk 3. Ettekanded ja kava kaitse organiseerimise kohta ..., lk 58.

¹³⁴ Kindralstaabi II osakonna luureandmete kokkuvõte ..., lk 216–217. Kindralstaabi II osakonna poolt kogutud andmed ..., lk 2. Hiio 2008, lk 62.

¹³⁵ Kopõtin, I. 2020. Rahvuse kool. Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 426–428.

¹³⁶ Kindralstaabi II osakonna poolt kogutud andmed ..., lk 2–3.

Järgnevate aastate ülevaadetes ei leia need grupeeritud enam äramärkimist. Tõenäoliselt ei täheldatud nende üksuste aktiveerumist või edasist tegevust.

Sise- ja välisrännaku koordineerimise ohu teadvustamine väljendub korraldatavates sisekaitseõppustes. Varasematest aastatest ei leidu märkimisväärselt sisekaitseõppuste ja õppehäirete kokkuvõtteid. Alates 1925. aastast muutuvad sisekaitse õppehäired küllaltki sagedaseks. Praktiliste harjutuste käigus tuleb välja ka väga suuri puudujääke. Näiteks selgub 1926. aasta maikuu proovihäire järel, et Tartu garnisonil puudub täielikult ühtne sisekaitsekava.¹³⁷

Kokkuvõtetest kaob EKP tegevuse suuremahuline kajastamine ajapikku sootuks. Leiab küll väheseid märkusi korraldatud poliitika või aktsioonide kohta, kuid need on peamiselt seotud agitatsiooni või raha kogumisega Nõukogude Liidu territooriumil. Nii on küllaltki illustratiivne, kuidas Kindralstaap näeb EKP tegevuses üha vähem ohtu. Kümnendi lõpul, 1928. aastal, leiab näiteks ühes kokkuvõttes äramärkimist ainult Pihkva Komsomoli demonstratiivne otsus annetada 1% palgast Eesti noorkommunistlikele organisatsioonidele.¹³⁸

1925. aasta kevadel üles seatud valve, 1. diviisi staabi jaoks auru all hoitud rong ning Tartust Narva lähetatud soomusautode rühm olid kindlad märgid tugevdatud valmisolekust. Arvestada tuleb, et veduri pidev kütmine ja valmisolekus hoidmine oli kulukas. Mässu järel kohe üles seatud valvepostid ja tõkked olid tingitud peaasjalikult hirmust uue ülestõusu ees, kuid juba detsembri keskpaigast sai peamiseks eesmärgiks takistada kommunistide riigist lahkumist. Sellele järgnenud perioodil olid sõjaväe ja Kaitseliidu meetmed suunatud pigem sisevaenlase vastu. Seda ilmestab ennekõike tõsiasi, et ette ei võetud suuremaid samme Punaarmee võimaliku rünnaku tõrjumiseks. Piiril seisnud kaks katterügementi säilitasid oma suuruse ning teisi väeosasid ei suurendatud reserve kokkukutsumise abil. Maikuus siiski taastati uue mässu kartuses valve raudteesildade üle ja seati üksused valmis võimalikuks riigisiseseks mässuks Narva piirkonnas. Seega oli võrreldes aasta varasemaga märgatavalt tõusnud häiretase ning suurenenud ka valmidus.

¹³⁷ Kokkuvõtte kaitseväe, Kaitseliidu ja politsei tegevuse kohta Tartus 1926. a. korraldatud proovihäire ajal. 05.05.1926–14.12.1926. – RA, ERA.496.4.234, lk 160.

¹³⁸ Kokkuvõtted teatetest Nõukogude Vene sõjajõudude ja majanduspoliitilise seisukorra kohta ning informatsioon III Internatsionaali VI kongressi kohta. 21.05.1928–18.12.1928. – RA, ERA.631.1.230, lk 41.

13. Kokkuvõte

Eesti Vabadussõja järel ümberformeeritud sõjaväeluurel oli oluline roll võimalike ohtude väljaselgitamisel. Siinjuures oli suur abi nii Nõukogude juhtide valmidusest pidada armeed puudutavaid vaidlusi ajakirjanduses kui ka Nõukogude kodanike valmidusest teha koostööd Eesti luurega.

Idapiiri taga toimunu ei jätnud küll Eesti sõjaväele muljet rahuarmastavast naaberriigist, kuid Punaarmee võimet peeti esimestel iseseisvusaastatel äärmiselt nõrgaks. Punaarmee, mis kasutas 1920. aastal Eestiga piirnevaid alasid oma kurnatud ja kaotusi kannatanud vägede ümberformeerimis- ja taastumisaladena, ei saanud kujutada endast tõsist ohtu. Pärast järgnevate rahulepingute sõlmimist ning kommunistliku riigikorra püsijäämise selginemist muutus Eesti ja Nõukogude Venemaa piir jällegi oluliseks piirkonnaks, mida ei kasutatud enam vägede taastumiseks. Sõjajärgsetel aastatel valitsenud majanduslik olukord viis Punaarmee isikkoosseisu peaaegu kümnekordse vähendamiseni. Desertöörlus ja elanikkonna sõjaväsimus olid laialt levinud. Kuigi ka Eesti majanduslik olukord oli halb, ei vähendanud ta oma kaitsevõimet nii järsult kui Punaarmee.

1923. aastal arvati, et Punaarmee taastumiseks kulub senise majandusliku olukorra jätkumisel viis aastat. Võimalikuks peeti lahinguvõime märgatavat tugevnemist ka juba kahe aastaga, aga seda ainult äärmiselt suure majanduskasvu puhul. Seega oli Kindralstaabi kokkuvõtete põhjal Punaarmee rünnak detsembrimässule eelnenud ajal hinnatuna ebatõenäoline just majandusliku olukorra tõttu. Ohtu nähti ainult kas väikeste röövsalkade tegevuses või siis riigisisese ülestõususe. Sellise ülestõususe võimalust teadvustati juba enne mässu, kuna 1923. aastast oli EKP püüdnud värvata kaitseväge, kuid üsnagi tulutult. Neli kuud enne mässu Sise- ja Välisministeeriumile ning riigivanemale saadetud kiri kommunistide põrandaalusest organiseerumisest aga sõjaväeni ei jõudnud. Samuti ei olnud näha, et sõjavägi oleks tõhustanud kaitsetegevust piiril. Aasta lõpus alustatud piirikindlustuste ülevaatust ei saa siinjuures pidada märgiks kasvanud ohutunnetusest. Seda tõendab asjaolu, et aasta jooksul koostati ainult nimekiri olemasolevatest kaitseehitistest. Füüsiliste töödeni läks tunduvalt kauem aega.

Teateid võimalikust konfliktist piiril laekus sõjaväele küll juba 1924. aasta oktoobris, kuid andmed paarisaja mehe koondamise kohta olid algul kogutud üsnagi ebausaldusväärsetelt allikatelt. Samuti paistab tollastest kokkuvõtetest, et sellest ohust ei loetud välja täiemahulise sõja puhkemise võimalust. Seda kinnitab ka asjaolu, et kasutusele ei võetud lisakaitsemeetmeid.

Kõik muutus pärast 1. detsembrit. Järgnevast, 1925. aastast on pärit teateid punaste lööksalkade moodustamise kohta Venemaal, kuid ka Tallinnas. Koos väikeste ründesalkadega tõusis enam fookusesse ka regulaarvägede sissetungi võimalus. Nii oli 1925. aasta kevad äärmiselt pingeline. Sellest annab tunnistust ka soomusrongide liikumisvalmis hoidmine. Kevade lõpul piiril tehtud pioneeri- ja mineerimistööd kinnitavad seda veelgi.

Töös vaadeldud andmed annavad alust seisukohale, et Punaarmee kallaletungi peeti lähiajal võimalikuks ainult 1925. aasta esimesel poolel. Sellel ajajärgul tekitas hirme EKP pörandaalune tegevus koostöös uue kodusõja doktriini loomisega Nõukogude Liidus. Ohutunnetus võimalikust rünnakust vähenes aja möödudes pärast detsembrimässu. Oma panuse andis kindlasti kommunistlike võrgustike likvideerimine ja ka piiri taha koondatud punaste lööksalkade passiivsus. Tõenäoliselt tajuti, et koos Trotski eemaldamisega Punaarmee eesotsast oli Nõukogude Liidu välispoliitika siht tagada ajutine rahu.

Teadmine, et Nõukogude Venemaad peeti tollal Eesti suurimaks ja ainsaks ohuks, on laialt levinud. Varasemad uurimused on keskendunud peaaesjalikult kas EKP tegevusele või Eesti ja Nõukogude luureteenistuse omavahelisele võitlusele. Sõjaväeluure analüüsid on jäänud sellistes käsitlustes pigem tagaplaanile. Koostatud töö annab lähema ohutunnetuse vaatlusega konteksti olukorrale, milles sõjavägi tegutses.

Artiklis leidis kajastamist peamiselt 1. diviisi ja Kindralstaabi luureosakonna kogutud informatsioon. Edasiseks uurimiseks oleks vaja luua lähem ülevaade 1. ja 2. diviisi luureüksuste koosseisust ja tegevusest. Põhjalikumat teavet detsembrimässuelse olukorratähtsuse kohta annaks aga ülevaade Välisministeeriumi ja Kindralstaabi luurekoostööst.

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv

ERA.496 Kindralstaap

ERA.498 Sõjaväe Varustusvalitsus

ERA.504 Sõjaväeringkonna Staap

ERA.515 1. Diviisi Staap

ERA.533 Tallinna Garnisoni Komandantuur

ERA.598 1. Suurtükiväegrupp

ERA.631 2. Soomusrongirügement

ERA.634 Tehniliste Vägede Inspektor

ERA.648 Sõjaväe Tehnikakool

ERA.957 Välisministeerium

ERA.2124 Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon

ERA.2315 Sõjamineisterium

AUGUST MÄND, BA

Tallinna Ülikooli ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpetaja eriala magistrant